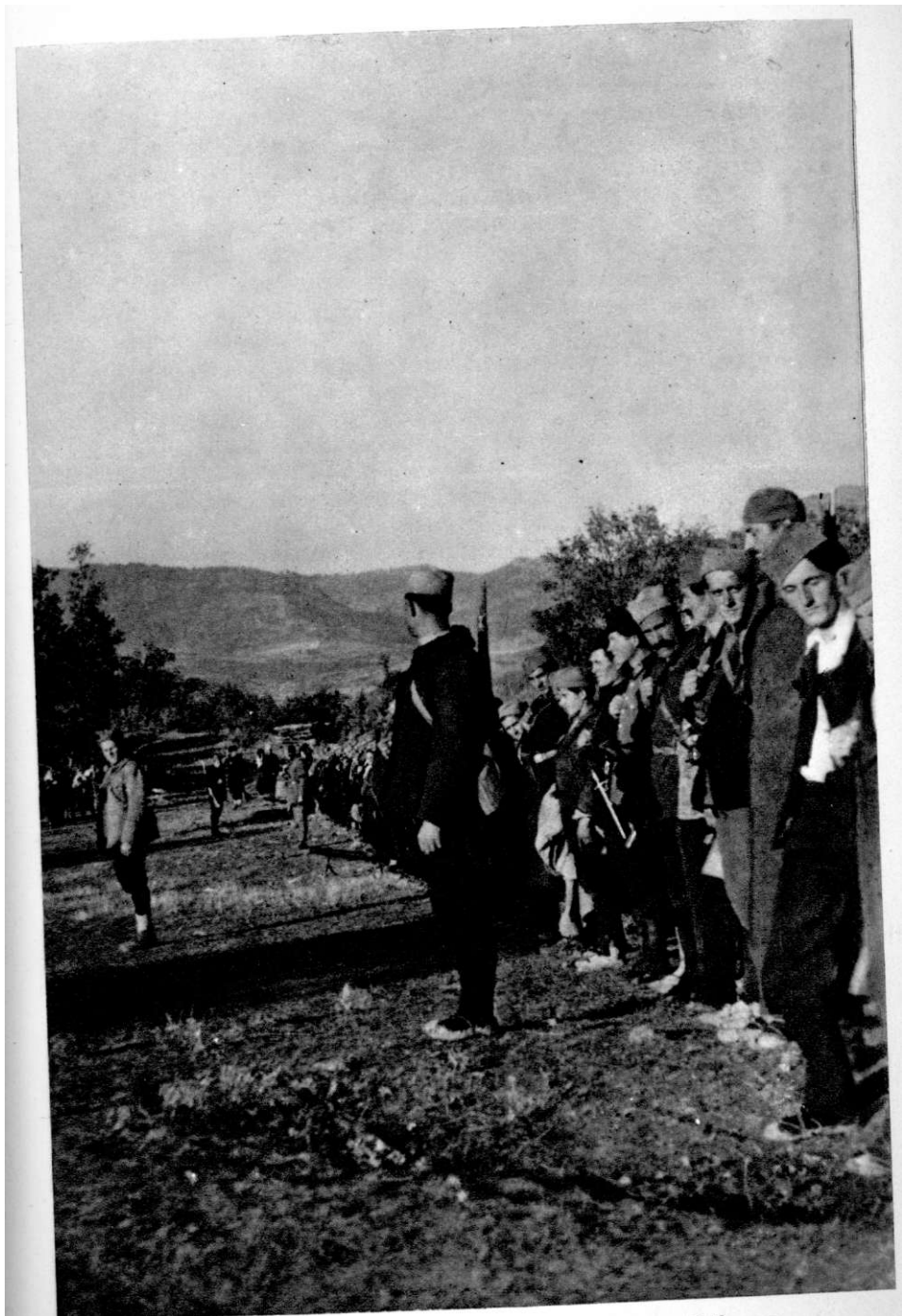

ПЕРИОД СТВАРАЊА ВЕЋИХ ЈЕДИНИЦА НОБ НА ЈУГУ СРБИЈЕ

ПРВИ ЈУЖНОМОРАВСКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД

У 1943. години извршене су знатне промене у распореду окупаторских снага у Србији. Део снага 104. немачке ловачке дивизије (бивше 704. посадне) био је ангажован у V офанзиви, а крајем јуна цела та дивизија пребачена је у Грчку, с тим што је на њено место дошла 297. немачка дивизија (један њен пук је задржан у Банату). На пролазу кроз Србију по месец-два задржавале су се 1. брдска, 181. пешадијска и 100. ловачка дивизија (све три немачке). У јануару 1. бугарски окупациони корпус проширио је своје окупационо подручје до реке Дрине. У марту и априлу извршена је смена дивизија и бугарског окупационог корпуса на тај начин што је окупациону зону 21. дивизије преузела 22. дивизија, 9-ту је заменила 24. дивизија. Смењене дивизије повучене су у Бугарску. Почетком јула Бугари су проширили окупациону зону на север до Дунава и у Источну Србију довели нову. 25. дивизију, која је ушла у састав 1. бугарског корпуса. Део четничких снага Драже Михаиловића био је ангажован у Херцеговини и Санџаку против Главне оперативне групе народноослободилачких одреда Југославије.

Видели смо с каквом су снагом располагала и у каквој су ситуацији била три партизанска одреда која су деловала на левој обали Јужне Мораве, у почетку 1943. године: Лесковачки, Јабланичко-Пасјачки и Јастребачки. У тешкој 1942. години несумњиво најбоље се одржао Јастребачки одред, али снаге и друга два нису биле уништене, и, што је било још важније, ни на који начин у народу није била компромитована партизанска борба. Та виталност НОП, то што је успевао да преживи и савлада време и терор који су изгледали несавладљиви било је, поред осталог, оно што је у очима народа представљало најбољу залог да ствар тога покрета никада не може изгубити.

2. ударни батаљон I ЈМНОПО у Гајтану, зула

Ови одреди су се држали, углавном, по средини терена између Мораве, бугарске и талијанске демаркационе линије. Планинске крајеве уз те границе држали су четници, а равничарске делове, око пруге и градова, Немци, Бугари и домаћи издајници. У таквој ситуацији перспективама НОП нарочито је штетила неповезаност партизанских снага, створени су услови за формирање великих војних јединица и заједничких команди.

У то време на југ Србије стиже Светозар Вукмановић-Темпо као делегат Врховног штаба. По његовом наређењу на Кукавицу се пребацује Јабланичко-Пасјачки одред, где се концентрише са Лесковачким. Ту је од 6—8. фебруара 1943. одржано партијско саветовање са политичким и војним руководиоцима ова два одреда, процењене су војна и политичка ситуација, па је затим одлучено да се цело ово подручје, од Јастрепца на северу до Кукавице на југу, војнички уједини, да се од три одреда са тога терена формира један јединствен одред, чиме је, у складу са коришћењем снага и могућности НОП, извршена реорганизација војних снага на југу Србије.

Тако је у селу Калуђерици од Лесковачког, Јабланичко-Пасјачког и Јастребачког партизанског одреда, који није био присутан, 7. фебруара формиран Први јужноморавски партизански народноослободилачки одред, са задатком да дејствује на ширем подручју, углавном у рејону с леве стране Јужне Мораве, од Кукавице до Јастрепца. И јужноморавски народноослободилачки партизански одред у свом саставу имао је три батаљона: Лесковачки батаљон, који је добио име „Коста Стаменковић“, а бројао око 70 бораца; Јабланички батаљон „Станимир Вељковић-Зеле“, који је бројао преко 100 бораца и Јастребачки батаљон. За команданта Одредом био је постављен Димитрије Писковић-Трнавац, за заменика команданта Милош Манојловић, за политичког комесара Радован Ковачевић-Максим, а за заменика политичког комесара Радосв Јовановић-Сеља. За начелника штаба постављен је Ратко Павловић-Ћићко.

За команданта првог, Лесковачког батаљона „Коста Стаменковић“, постављен је Стојан Љубић-Вујановски а за комесара Светозар Крстић; за команданта другог, Јабланичког батаљона, хсоји је имао две чете, постављен је Воја Ристић, за политичког комесара Владимир Букелић-Попо Мића; за команданта трећег, Јастребачког батаљона постављен је Станимир Јовановић-Јова а за политичког комесара Кирило Михајловски-Грујица.

Остали одреди на југу Србије, Расински, они око Ниша и на десној обали Јужне Мораве, остали су да дејствују самостално и даље.

Пошто је формирањем Првог јужноморавског партизанског одреда извршено обједињавање лесковачког и топличког округа у војном погледу, то је истовремено на партијском саветовању решено да се ова два округа обједине и у политичком погледу. У том циљу формиран је Окружни комитет за лесковачко-топлички округ, за чијег је секретара, послат од ПК, дошао Видоје Смилевски-Бата. Тада је формиран и нов ОК СКОЈ-а за исти округ, чији је секретар био Стојан Миленковић. Први јужноморавски народноослободилачки одред добио је задатак да предузме офанзивна дејства против окупатора, да створи потребне услове за формирање регуларних јединица — бригада, да што пре продре у брдске крајеве ради изоловања и, затим, војничког уништења четничких штабова, да оствари садејство са партизанским јединицама на Космету. На своју прву акцију није дуго чекао.

Сазнавши за концентрацију партизана на планини Кукавици, непријатељ предузима 8. фебруара концентричан напад на њих. У тој офанзиви учествовало је око 1 200 недићеваца и љотићеваца, не рачунајући четнике који су партизане нападали с леђа.

Штаб Одред бео је на Бунатовцу, одакле је распоређивао снаге за борбу противу непријатеља који је надирео из шест праваца. Једна непријатељска колона ишла је од Вучја правцем Црни Врх — Бунатовац, друга од Горине правцем Новков Рид, трећа од Букове Главе правцем Калуђерица, четврта од Црцавца правцем Коприве, пета од села Лалинца и шеста од Тумбе правцем Студена — Бунатовац. Одређене партизанске формације сачекале су их на свим правцима. Негде око подне развила се жестока борба. После једночасовне борбе и јуриша који су партизани извршили, непријатељ је код Атанаскове чесме био разбијен и нагнан у бекство, оставивши за собом десет убијених и више рањених војника. Мање партизанске снаге наставиле су са гоњењем непријатеља, а преостали део послат је у помоћ борцима који су држали правац Вучје — Збежиште — Црни Врх, на који је правац непријатељ бацио око триста војника. Партизани су на правцу Коприва — Бунатовац успели да одбију непријатељски напад на целом фронту. Непријатељ је почео да напада и из позадине, па су партизани морали да окрену изванредан део снага ради заустављања и овог напада и да се за све време боре на два правца. Група која је штитила правац Вучје — Црни Врх, кад јој је стигло појачање, извршила је контрајуриш. Настала је борба прса у прса. Заробљен је један митраљезац и са његовим сопственим митраљезом група партизана тукла га по непријатељу. После неколико часова борбе непријатељ је био разбијен. После подне борба се мало

стишала, али се жестоко развила у правцима: Калуђерице — Црцавца, Лалинца и Тумбе. Удружене снаге четника и недићеваца жестоко су нападе на партизане. Борба је трајала више часова и тек негде у сумрак партизани су успели да потпуно разбију и протерају непријатеља са овог терена.

У борби је погинуло око 40 недићеваца и четника, неколико њих је заробљено, а заплењено је пет холандских митраљеза, двадесет пушака и 5 000 метака. На партизанској страни било је само два лакше рањена.

После борбе, одмах у току исте ноћи, са кратким одмором, Одред је кренуо у правцу села Игришта у намери да се пребаци на територију Јабланице. Том приликом, 9. фебруара, долази до борбе код села Игришта у којој је погинуло осам недићеваца, међу којима и командир градске полиције из Лесковца, а заплењено осам пушака и нешто опреме.

О овом свом бављењу на подручју југа Србије, о раду и борбама на Кукавици друг Светозар Вукмановић-Темпо каже:

„Приликом поласка за Македонију у јануару 1943. одлучио сам да навратим у Лесковац. Том приликом нашао сам се у Београду са друговима из ондашњег Покрајинског комитета за Србију. Они су ме упознали са ситуацијом на терену и рекли да на подручју Црне Траве, Лесковца, Јабланице, Топлице и Тимока дејствују партизански одреди још од 1941. године, да се уопште нису распадали, док је на осталој територији Србије био само један мањи одред на терену Пожаревца и један мањи одред у рејону Комаја.

Ја сам им тада саветовао да на територију Јабланице и Топлице пребаце цео Покрајински комитет и формирају главни штаб за Србију... То сам учинио због тога што су ти партизански одреди стално дејствовали упркос чињеници да су остали одсечени од главнине наших снага, од главног жаришта нашег устанка, и то одсечени прилично широким појасом у коме није било партизанских одреда. Даље, претпостављао сам да у таквој ситуацији мора да је на тој територији и политичка активност ванредно добра, да је народ спреман да подржава своје партизанске одреде до краја и да је вољан да подноси жртве које су и биле нужне у таквим условима. Сматрао сам да борци таквих партизанских одреда мора да су били јаки и борбени чим су могли да остану у таквој ситуацији, у таквим условима.

Мислио сам да је нормално да у таквим условима и руководство устанка пређе у Србију на ту територију, да ту формира центар и да одатле руководи свим осталим рејонима Србије. Из тадашњег руководства Покрајинског комитета Србије неколико другова је било сагласно са мном, а неколико није. Није донето никакво конкретно решење.

Ипак, стављено ми је у задатак да на тој територији окупим све партизанске одреде, сав руководећи партијски актив, и да продискутујемо о задацима које треба да поставимо пред војне одреде, пред партијска руководства за организовање позадинске власти и народноослободилачких одбора.

У Лесковац сам дошао у поштанском вагону. Другови поштари-комунисти организовали су тај мој пут. Легално нисам смео путовати јер су ме познавали многи људи из специјалне полиције. Када сам стигао у Лесковац, отишао сам на јавку. На тој јавци сам нашао и друга Видоја Смилевског. У Лесковцу сам остао три-четири дана, а онда сам изашао на планину Кукавицу.

Тако смо у једном селу нашли другове који су дошли из Јабланице, са планине Кукавице и из Лесковца. Ту смо одржали тродневно саветовање у селу Калуђерици. Са тог саветовања сећам се следећих догађаја:

Првог дана смо дискутовали о неким искуствима партизанског ратовања. Ја сам износио искуства са ослобођене територије, искуства главнине наших партизанских снага. Радили смо цео дан, а ноћу су партизанске патроле штитиле село. Било је 120 партизана из два одреда и то са планине Кукавице и из Јабланице. Из Топлице, колико се сећам, другови нису дошли. Ту смо првог дана закључили крупне ствари. Одлучили смо да се формирају одреди — Први и Други јужноморавски одред. Ставили смо у задатак тим одредима да брзо прерасту у бригаде, да ударају на непријатеље, да траже непријатеље и да се непрестаним акцијама проширују, повећавају, да прерастају у бригаде и да пређу, продиру према Копанику и према Врању и даље према Космету, онда према Јастрепцу и Расини, и, колико се сећам, према Тимоку. Другом јужноморавском одреду ставио сам у задатак још и то да продире према Куманову, онда у правцу Пирота и у Бугарску, да се тамо повеже са руководством Партије из Бугарске и да јој помогне на организовању партизанских одреда на територији Бугарске.

Када сам се после годину дана, на повратку из Грчке, Албаније и Македоније поново навратио на ту територију, нашао сам организоване бригаде, чак и организовану бугарску бригаду. Војнички задаци који су били постављени у целини су извршени.

Увече, првог дана мога боравка на Кукавици, партизанске патроле су јавиле да непријатељ концентрише своје снаге око села Калуђерице и спрема се да нас нападне. Ми смо се лепо договорили, јер смо имали да радимо још два дана, да преносимо искуства за наше даље акције, да не идемо из тога села. А могли смо се пребацити у друго село и наставити наше саветовање, али смо хтели да непријатеља сачекамо. Те ноћи нису нас напали.

И другог дана наставили смо рад. Претресали смо политички рад у војсци и задатке политичких комесара, заправо политички рад уопште у војним јединицама. Пред ноћ смо обавештени да непријатељ и даље концентрише око нас све веће снаге. Укратро смо размотрили ситуацију и дискутовали о томе да ли да избегнемо опкољавање. Брзо смо одлучили да и даље останемо на истом месту.

Трећег дана наставили смо рад несметано иако се око нас почео све више да стеже обруч. Радили смо као да нема непријатеља око нас. На дневном реду било је организовање власти, позадинских команди, народноослободилачких одбора, затим улога Партије у целом том позадинском раду. Тога дана увече саветовање је завршено.

После тродневног саветовања ја сам одржао збор. Дуго сам се мислио да ли да откријем да сам члан Врховног штаба с обзиром на пут који ми је предстојао, морао сам илегално до Скопља. Рачунао сам да ће, ако откријем да сам члан Врховног штаба, непријатељ бити алармиран, полицијске патроле биће повећане и да ћу се теже пробити. Међутим, с друге стране, оценио сам да би ипак много значило за партизане и за народ овога краја што је члан Врховног штаба дошао овамо.

На крају сам се открио и рекао у говору да сам члан Врховног штаба. Причао сам све о партизанима, о борбама, о даљој ситуацији на ослобођеној територији итд.

Увече је одржана приредба. Сећам се да је другарица Орлова — сестра друга Љубе Нешића, певала песму о Кости Стаменковићу и погинулим друговима. Било је јако дирљиво цело то вече.

Још за време приредбе курири су јавили да је непријатељ потпуно остварио блокаду и да смо опкољени са свих страна, те да ујутру можемо очекивати напад на село из шест праваца. Одлучили смо да се не пробијемо из обруча, него да прихватимо борбу, иако смо се могли извући.

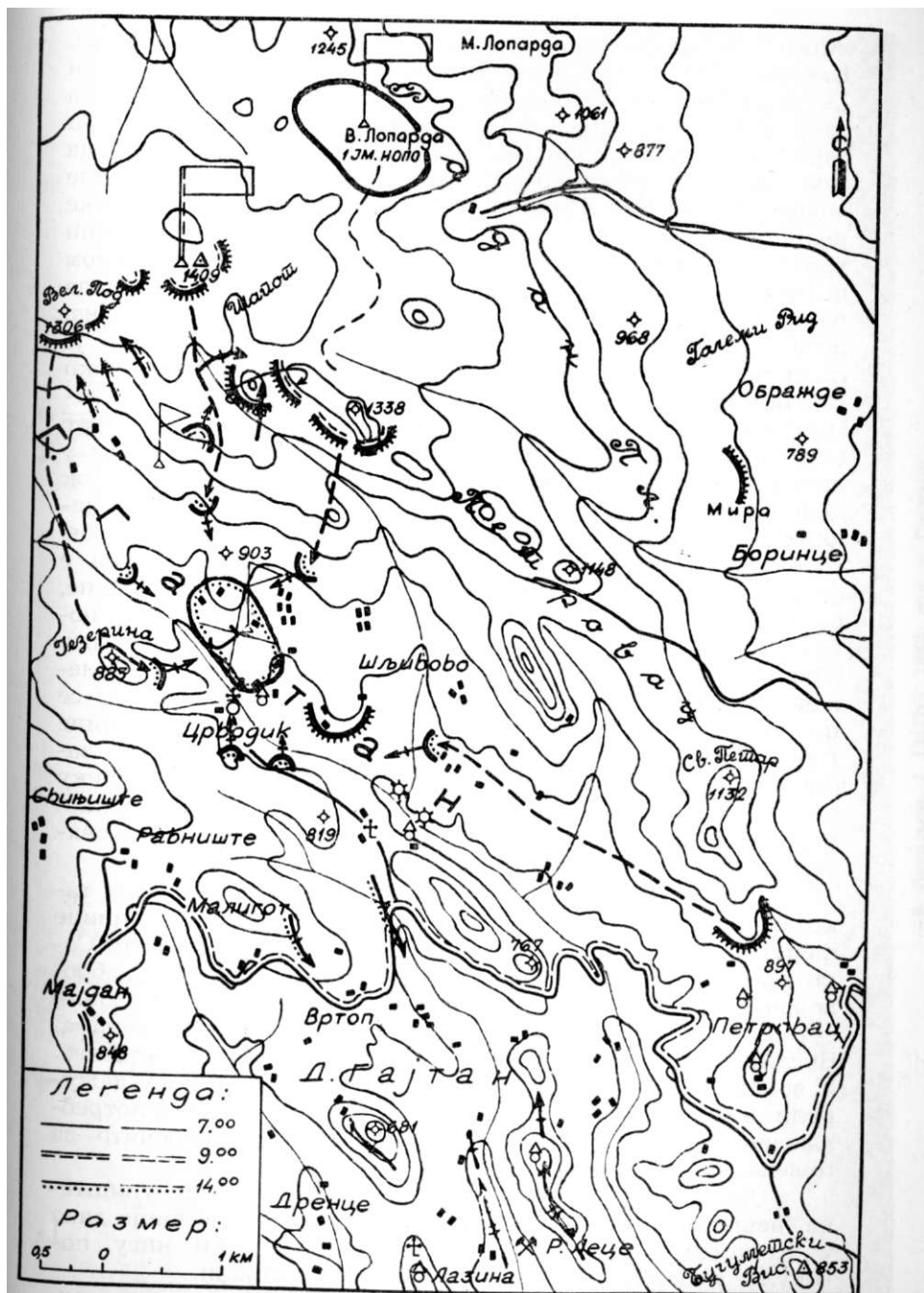
УЈУТРУ^СУ другови сачекали непријатеља. Борба је трајала цео дан. Било је преко 1 500 недићеваца. Потпуно смо их разбили са свега 120 бораца партизана. Колико се сећам, било је око 40 мртвих недићеваца. Наш је само један био лакше рањен. Стекао сам утисак да су то борци равни борцима из пролетерских бригада, да се могу мерити са борцима наших најпрослављенијих пролетерских бригада.

Ја сам, одлазећи од њих, био сигуран да ће они извршити постављене задатке. И стварно, када сам се после годину дана вратио, наишао сам на бригаде, а месец дана касније формирали смо дивизије".

Новоформирани Први јужноморавски партизански одред имао је с пролећа и лета 1943. до формирања првих бригада, поред више других, још и две своје велике акције, од којих је у првој, борби са Бугарима у селу Гајтану, дефинитивно доказао окупатору да на подручје Јабланице више не сме загазити са мањим снагама од дивизије; и другу са четницима на Радану.

Борби са Бугарима претходио је партизански напад на рудник Леце ноћу између 12. и 13. марта 1943. Штаб Првог јужноморавског партизанског одреда донео је био одлуку да се разруши рудник и да се разоружа посада која се састојала од 50 — 60 стражара. За ову акцију у Јабланици се концентрисао цео Одред, сва три батаљона. Напад је извршен ноћу између 12. и 13. марта у 23 часа. Стража се предала, рудник и сва постројења били су потпуно уништени. Заробљено је 38 недићеваца, а један број рудара пријавио се за одлазак у Одред. Партизанима је пао у руке плен од једног митраљеца, 39 пушака, велика количина муниције и експлозивног материјала, пет моторних возила и много друге опреме и намирница. Сутрадан, 13. марта, Одред се повукао за село Гајтан.

Једна јединица из састава 7. бугарске дивизије, која се налазила у покрету из Лебана за Медвеђу, сазнала је за напад на рудник Леце и о томе обавестила штаб дивизије. Прецењујући ударну снагу својих јединица, командант бугарске 7. дивизије упутио је у правцу села Гајтана једну „ловну роту", а командант немачке 12. полицијске окружне команде у Лесковцу послао је овим бугарским снагама, као појачање, 2. чету 3. немачког по-

Окружење и уништење Вугарског ловног батаљона у селу Гајтану у пролеће 1943. год.

лицијског батаљона и окружни одред СДС из Лесковца. Наведена бугарска јединица стигла је у село Гајтан 13. марта око 14 часова, чело колоне је одмах почело да пали куће и злоставља становништво. Први јужноморавски одред посео је положаје код Јововића Ливаде у намери да тамо прими борбу, јер су бугарске јединице продужиле покрет ка засеоку Равниште. Одлучено је да се бугарске јединице пуне сасвим близу, увуку у припремљени ватрени троугао, а затим да се на њих отвори ватра и да се нападом потпуно униште. Ради обезбеђења од евентуалног напада непријатеља са правца села Добре Воде и села Слишана, штаб Одредистурио је према њему мање делове. Кад је главнина бугарских јединица пришла на одстојање од око 200 метара, 2. јабланички батаљон, који се налазио на десном крилу распореда Првог јужноморавског одреда, после ватрене припреме, прешао је у напад. Одмах су ступили у напад и Први лесковачки и Трећи јастребачки батаљон. Дуж целог положаја развила се оштра борба, јер су бугарске јединице пружале огорчен отпор. После вишечасовне борбе, јуришем главнине снага Првог јужноморавског одреда с фронта и дејством самих сељака Гајтанчана из позадине, бугарске јединице су биле принуђене да се у нереду попуку, изгубивши 50 мртвих и рањених (међу којима пет официра, као и дописника бугарског листа „Зора“). Изненађени поразом Бугара, Немци и припадници СДС нису се ни усудили да ступе у борбу. У овој борби јединице Првог јужноморавског народноослободилачког одреда заплениле су 2 минобацача, 6 митраљеза, 80 пушака и велику количину муниције. Овде је погинуо комесар Првог јужноморавског народноослободилачког одреда Радован Ковачевић-Максим и још три борца, док је шест рањено.

Ово је, у ствари, била једна комплетна бугарска такозвана „ловна рота“ од око 200 војника. Ове су јединице формиране у бугарској војсци као некада контрачете. Састављене су биле од изабраних војника, који су се добровољно јавили и који су били фашистички настројени. Били су одлично наоружани и обучени за борбу по планинама. Носили су аутомате, бомбе, кратке кожухе место шињела. У војсци су имали повластице, тако, на пример, нису дежурани нити обављали остале војничке дужности. Употребљаване су за специјалне, најтеже задатке, нарочито за гоњење партизана по планинама.

Ова бугарска „ловна“ рота била је фактички уништена, нешто преживелих војника стизало је после више дана у Команду, полудело од страха. Многе који нису погинули у борби хватали су сељаци и убијали.

Већ сутрадан, 14. марта, јаке бугарске снаге са свих страна пожуриле су у помоћ пострадаој „ловној роти“.

5. батаљон, I ЈМПО, 1943. год. у Гајтану

Штаб Одрета донео је одлуку да се пола Одрета пребаци на Кукавицу а пола на Јастребац, тако да је непријатељ и овога пута ударио по празном простору. У бесу Бугари су убили око 100 сељака, 600 отерали у логоре и запалили неколико стотина кућа. Село Гајтан, које је у току рата три пута спаљивано, и овога пута је било нарочита мета Бугара.

Како су снаге I јужноморавског партизанског одреда стално расле и угрожавале саобраћај на прузи Београд — Ниш — Врање, то су Немци са 2. батаљоном СДС, окружним одредом из Ниша и среским одредима СДС из Прокупља и Житковца (укупно јачине око 750 људи) предузели акцију против 3. јастребачког батаљона на планини Малом Јастрепцу. Непријатељ је намеравао да окружи и уништи овај батаљон. Ради тога је одлучио да концентрично обухвати планину Мали Јастребац, водећи рачуна да при том у самом почетку акције пресече везу између планина Велики и Мали Јастребац, како би спречио повлачење 3. јастребачког батаљона у правцу Велики Јастребац. Концентрација јединица СДС извршена је ноћу између 1. и 2. маја: из села Девче ка Новом Селу упућена је чета 2. батаљона, из села Крајковца 1. чета, из села Аз. Бресница у правцу гребена Велике чуке 3. чета, а 4. чета овог батаљона из села Породина и Кулина и из простора Добрича срески одреди СДС из Житковца и Прокупља. Наступање непријатеља отпочело је 2. маја ујутро. Трећи јастребачки батаљон налазио се у пределу Јасике, северно од Новог Села. У борби која је настала разбио је непријатеља и натерао га у панично бекство. Непријатељ је, по сопственом признању, имао 7 мртвих, 5 рањених и 27 заробљених.

Сутрадан су Бугари из околних гарнизона, у јачини до једне дивизије, пошли на Јастребац. Трећи јастребачки батаљон, подељен по четатама, у неколико наврата нанео је губитке бугарским претходницама. Маневром по Јастрепцу успео је да избегне окружење и сачува своје снаге. После тродневне потере Бугари су се повукли у своје гарнизоне.

После непријатељског неуспеха на планини Јастрепцу, иницијативу у акцијама имао је штаб Првог јужноморавског партизанског одреда све до 20. маја. Тада су око 2 000 војника из састава бугарске 27. дивизије, 2. батаљона СДС из Ниша и окружни одреди СДС из Ниша и Лесковца, јачине 750 војника, предузели акцију са циљем да униште Први јужноморавски народноослободилачки одред. Прва фаза ове акције обухватила је чишћење Видојевице и Пасјачке планине. Она је имала да се изведе у току 20. и 21. маја. Акција је, међутим, извршена без успеха, непријатељ није наишао на партизанске снаге на том терену. Јединице СДС оријентисале су се 21. маја ка Радан планини и планини Петровцу, наступајући концентрично са истока,

севера и северозапада. Једновремено су бугарске јединице затвориле са југа полукружну линију Соколов вис — Бучумет — Оране. Други јабланички батаљон Првог јужноморавског партизанског одреда, чим је сазнао за приближавање непријатеља, пребацио се на планину Кукавицу, јер су његове снаге (око 150 бораца) биле недовољне да приме борбу. Сазнавши да у Јабланици нема наших снага и да је ударио у празно, непријатељ се, погпо је покупио већи број сељака, 27. маја вратио у полазне гарнизоне.

Трећи јастребачки батаљон, по одлуци ПК, крајем маја, упутио је једну чету са десетином бивших бораца Озренског одреда на десну обалу Јужне Мораве са задатком да помогне Зајечарском одреду. По пребацивању на десну обалу Јужне Мораве ова чета је разрушила рудник угља код Алексинца и причинила велику штету. О овом догађају друг Недељко Караичић у извештају упућеном ПК КПЈ за Србију 2. јула 1943. каже: „Срушен је рудник Алексинац, који је радио пуном паром за Немце; у њему је радило неколико стотина радника. Рудник је потпуно онеспособљен и то за пола године у најмању руку. Дигнуте су у ваздух и све зграде са целим постројењем и електрична централа; сва окна су потпуно уништена... Рудник су чували Бугари и баш истог дана су га предали Немцима. Рудник се налази близу самог Алексинца у коме има око 600 Немаца и неколико стотина Бугара... (Зборник, том I, књига 5, док. бр. 74).

Приближавао се тренутак обрачуна са четничким снагама на целом простору од Оруглице поред талијанске демаркационе линије, па све изнад Куршумлије према Копаонику. Овом групацијом командовао је Горски штаб 110 који је био у исто време „штаб јужнога фронта“ дакле и штаб за Јужну Србију, Космет и Македонију. Четничка групација била се нарочито осилила јер су јој западни савезници у то доба бацили огромне количине оружја и опреме. На овој линији: Оруглица — Врапце — Туларе — Реткоцер — Добри До постојала су три четничка корпуса: јужноморавски, јабланички и косовски, укупне јачине 1 000 — 1 200 људи. Припремајући напад на I јужноморавски партизански одред и на његову базу планину Радан и слободну територију око ње све ове четничке снаге концентрисале су се у Горњој Јабланици и Косаници око 20. јула. Исто тако били су, у Туларима, концентрисани и сви недићевски гарнизони из тих крајева.

Ова акција, напад на четнике у Горњој Јабланици резултат је оцене ОК за Лесковац и Топлицу да је равитак НОП у овим крајевима већ достигао тај степен да може да изводи шире, смелије и веће потезе, али да зато могу бити сметња четници, и то нарочито они из Горње Јабланице,

те да је било дошло време да се са њима расчисти, да се изврши војни обрачун. У том циљу донета је одлука о концентрацији свих снага I јужноморавског партизанског одреда. Штаб Одреда је такође позвао да у акцији узму учешћа Расински и 2. јужноморавски одред из рејона Црне Траве. Исто тако ОК је дао директиву за мобилизацију чланова Партије, скојеваца и других активиста са терена за ову акцију.

Сва три батаљона I јужноморавског партизанског одреда концентрисала су се на Радану. Стигао је и Расински одред са око 100 бораца, док II јужноморавски партизански одред није узео учешћа у акцији јер је био касно обавештен. Са терена среских комитета Пусте реке и Пасјаче стигло је за ову борбу око 150 наоружаних активиста. Тако је партизанска концентрација бројала око 800 бораца, наоружаних, поред осталог, са 5 митраљеза и 35 пушкомитраљеза. За ову акцију формиран је Оперативни штаб у саставу: командант Димитрије Писковић-Трнавац, комесар Риста Антуновић, заменик команданта Милош Манојловић и начелник штаба Драгослав Петровић-Горски.

Оперативни штаб је, пре поласка у ову борбу, наредио извиђање према Горњој Јабланици. Међутим, извиђачи су сасвим плитко извидели терен, само у периферним селима, тако да њихови извештаји нису ни помињали главне концентрације четника у рејону Тулара и Брвеника. Тако је Оперативни штаб рачунао са много мањим снагама непријатеља него што су у ствари биле. Израђена је макета тога краја и на њој су јединицама дати и објашњени борбени задаци.

Ноћу између 26. и 27. јула извршен је покрет партизанских снага по утврђеном плану. Партизани су на Горњу Јабланицу пошли у три правца: десна колона под командом Ђирила Михајловског-Грујице кренула је правцем: Радан — Мали Год — Горња Стубла — Секирача — Брвеник. Главна колона под командом Воје Ристића извршила је покрет правцем: Равниште — Доња Стубла — Реткоцер. Лево крило колоне под командом Стојана Љубића-Вујановског кренуло је правцем Доњи Гајтан — Шилово — Маћедонци — Чокотин — Туларски вис.

Једна чета Јабланичког батаљона из главне колоне задржала се у месту Копрану ради ликвидирања четничког војводе Шикића са његовим четницима, а за које је утврђено да су се у Копрану задржали на преноћишту. Две десетине из Јабланичког батаљона остављене су на месту „Зуб“ изнад села Стубле, ради обезбеђења од четника из Косанице.

Десна колона се изјутра 27. јула на линији Брвеник — Спонце сукобила са четницима. Главна колона је истог

дана овладала доминирајућим положајем у центру Реткоцера, а лева колона избила на Туларски вис. Тако се на читавом простору од Секираче и Стубле па све до Тулара развила жестока борба. Све негде до 14 часова, дуж целог фронта борба се развијала у корист партизанских јединица.

После подне наступа преокрет, у ствари партизани нису побеђени, али и они и четници врло добро знају да су ушли у непријатељску територију, да је тај терен ноћу за њих веома несигуран. Други батаљон није успео да у Реткоцеру овлада ситуацијом и да ликвидира куће војводе Миловановића. Расинци и снаге Трећег батаљона са доласком вечери морали су да се на десном крилу одупиру све жешћим нападима четника из Косанице. Снаге Првог батаљона које су биле најдубље продрле биле су после подне нападнуте од јаке групације четника из правца Тулара наоружане машинским оружјем, обиљем муниције, па чак и једним лаким бацачем. После жестоке борбе на Туларском вису, Први батаљон одступа. Партизани одступају и са осталих положаја.

Непријатељ је, чим је прво изненађење прошло и чим се у поподневним часовима концентрисао, одмах прешао у противнапад на целој линији користећи се не само својим тереном и својом великом надмоћношћу у броју и наоружању него и, нарочито, расплињеношћу и разбијеношћу партизанских снага на томе огромноме планинском подручју од око 600 квадратних километара. У тој борби погинуло је 25 партизана, док су четнички губици били још већи, али нису могли бити тачно утврђени.

Пошто је један део бораца, мобилисаних са терена за ову акцију, решио да остане у Одреду по повратку на Радан, ОК за Лесковац и Топлицу, по директиви ПК, доноси одлуку да се у оквиру I јужноморавског партизанског одреда формирају још два ударна батаљона. У њихов састав ушло је оно што је било најбоље у сва три одредска батаљона који су затим попуњени новопридошлим борцима. Одмах затим Први батаљон одлази на Кукавицу; Трећи батаљон са Расинским одредом на Јастребац а на Радану остају оба ударна батаљона и други одредски батаљон. Командант Првог ударног батаљона био је Стојан Љубић, комесар Владимир Бубилић, а Другог Митар Радановић, комесар Кирило Михајловски-Грујица. У саставу I јужноморавског партизанског одреда остају и даље три батаљона.

Попгго су се концентрисали, четници из Горње Јабланице започињу офанзиву на партизанску планину Радан и слободну територију око њега. У напад полазе следеће четничке снаге: Други косовски корпус, Јабланички корпус и Јабланичка летећа бригада, четници из Косанице

и делови Топличког четничког корпуса, укупно око 2 000 четника.

Трећег августа у рану зору четници су извршили напад на Радан углавном линијом преко Соколовог виса — Гајтанска Врата — Павлов Под — Бандера. Овај напад је скоро потпуно изненадио партизане, а извршен је на сектор I ударног батаљона који хитно пролази кроз планину и прима борбу са четницима на Павловом Поду. Тога дана борба је трајала око три часа, па су се партизани морали повући пред бројном и оружаном надмоћношћу непријатеља, а нарочито још и зато што им ситуација није била јасна нити су имали обезбеђена крила. Но исте ноћи извршили су противнапад и разбили четнике потпуно очистивши планину од њих.

Сутрадан је ситуација била таква да су према Радану биле концентрисане јаке четничке снаге са штабом на Соколовом вису. На Радан је у помоћ I ударном батаљону одмах стигао II ударни, а затим остали делови Одред, док су свакога дана из Пусте реке и са Пасјаче пристизале групе оружаних активиста и попуњавале партизанске редове. Народ Пусте реке и Добрича волео је своју планину и своје борце који су бранили његову слободу, јер је сем тога знао шта би значили губитак Радана и провала четничких одреда у та питома слободна села.

Партизански логори били су свуда ивицом планине. Ноћу су ложили ватре, али је сваки борац спавао поред своје букве, крај које је био постављен у стрељачком строју. Преко пута њих, на Соколовом вису, сваке ноћи енглески авиони су бацали четницима оружје и муницију.

Четници су се задржали на линији село Власово — Соколов вис — Равна планина, а у позадини вршили мобилизацију сељака, како би предузели напад на јединице Првог јужноморавског партизанског одреда. Да би пореметио план четника, штаб Првог јужноморавског одреда је ноћу између 6. и 7. августа пребацио на јужни део Радан планине II ударни батаљон, и у 3.30 часова (7. августа) са њим извршио напад на четничке снаге у селу Власову. У борби, која је трајала до 12 часова, четници су имали десет мртвих и већи број рањених. Међутим, четнички штаб није ангажовао према селу Власову и остале снаге, већ је продужио мобилизацију и припреме. ОК и штаб I јужноморавског партизанског одреда оценили су намере четника, па је Окружни комитет КПЈ за Лесковац и Топлицу отпочео нову мобилизацију активиста за одбрану слободне територије. Свакодневно су долазиле десетине нових бораца са члановима Партије и одборницима народне власти на челу. Покренут је био читав народ Пусте реке и Пасјаче, па су свакодневно стизале колоне кола са храном

и другим потребама. У циљу што успешнијег отпора, штаб I јужноморавског партизанског одреда извршио је и распоред својих снага за кружну одбрану: I ударни батаљон на положају Павлов Под; II ударни на линији Власовска Бандера — Лисичји Лаз — Богујевачки Кршеви; II одредски, јабланички батаљон на линији Богујевачки Кршеви — Лопарде — Китанова Бара; положај на Петровцу држале су месне десетине већином из села Гајтана. Партизанске снаге, јачине око 600 бораца, одмах су уредиле своје положаје за одбрану. Са ових положаја оне су развиле активна дејства, сваке ноћи упућују ојачане патроле и чете према четничким положајима, у циљу узнемиравања и напада.

Истовремено је штаб I јужноморавског партизанског одреда наредио Јастребачком и Лесковачком батаљону да у својим рејонима активним дејством вежу за себе бугарске снаге и јединице СДС; да пруге Врање — Ниш — Сталаћ и Ниш — Куршумлија сматрају сталним објектом напада и да бране летину од непријатеља.

Четнички Горски пгаб 110, да би добио у времену и изненадио јединице I јужноморавског партизанског одреда, упутио је уочи дана напада, 12. августа, преговараче са штабом I јужноморавског партизанског одреда, изјављујући да четници неће нападати планину Радан и да признају постојеће стање. Међутим, сутрадан је уследио напад четника: Топлички четнички корпус извршио је напад са линије Богујевац — Добра Вода; II косовски корпус и пратећа група штаба истакнутог дела Врховне команде за јужну Србију, од 200 четника, напали су са линије Соколов вис — Власовска Бандера; а Јабланички четнички корпус нападао је са линије Расовача — Соколов вис. Укупна јачина четничких снага износила је око 2 000 људи. Намера четника била је да обухватом са севера, запада и југа униште снаге I јужноморавског партизанског одреда на планини Радан. Истовремено са нападом четника почели су делови бугарске 27. дивизије концентричне покрете из Куршумлије, Прокупља и Лебана према Јабланици, с циљем да спрече евентуално извлачење јединица I јужноморавског партизанског одреда у правцу Јужне Мораве или Топлице.

Напад четника почео је 13. августа у 3.30 часова ујутру. Косовски четнички корпус напао је на положај II ударног батаљона. Овај батаљон пружао је жилав отпор, померивши свој положај свега неколико стотина метара уназад. Топлички четнички корпус успео је да продре ка Китановој Бари и да је заузме. Око 11 часова Први и Други ударни батаљон I јужноморавског партизанског одреда, извршили су снажан противнапад и успели да одбаце чет-

нике дубоко у Косаницу. Затим су делом снага помогли II јабланичком батаљону да одбаци и Топлички четнички корпус са Китанове Баре и са положаја јужно од села Богужевца. Тако су четници потпуно одбачени са планине Радан. Међутим, они су се делом снага задржали на Соколовом вису и селу Ђаке. Сазнавши за неуспех Косовског и Топличког четничког корпуса, повукле су се непријатељске снаге и са западног одсека. А 16. августа Одред је извршио напад на Соколов вис и село Ђаке где су били четнички штабови и коначно их разјурио. У борбама на Радан планини четници су имали 25 мртвих (погинуо је и командант II косовског четничког корпуса) и око 40 рањених. Партизани су запленили 2 митраљеза, 1 пушкомитраљез, 1 противтенковску пушку и већи број пушака. Погинуло је 8 партизана.

Пораз четника био је потпун. Не само да су војнички изгубили тај велики дуел на планини Радану који је петнаест дана будно пратио цео народ са југа Србије већ су и морално били уништени, једва су се касније с пролећа 1944. године, уз помоћ Кесеровића, били нешто мало опоравили, и то само да би претрпели нов — коначан пораз.

По плану, док су четници задржавали партизане на Радану, позади, богатим пусторечким пољима где је владала сазрела и плодна јесен, почеле су поново да крстаре колоне Немаца и недићеваца и да прибирају реквизицију, нарочито жито, борећи се против омладинских десетина које су крстариле тереном у циљу спречавања те пљачке.

Међутим, чим су разбили четнике, партизани су одмах пожурили у поља, да би окупатору пресела та пљачка. Први ударни батаљон, са једном четом из II батаљона, сачекао је 1. септембра једну такву пљачкашку колону Немаца и недићеваца код села Црквице, на три километра од сталног бугарског логора у Бојнику, и просто је уништио. На разбојишту је, поред 4 погинула партизана, остало мртвих 15 Немаца и 8 жандарма.

Други ударни батаљон после тога одлази за Топлицу, где код Велике Плана води борбу са Бугарима; а Први ударни батаљон одлази за Кукавицу, где уз помоћ тамошњег одредског батаљона разбија четнике у селу Калуђерици.

У међувремену долази до капитулације Италије. За партизански покрет се отварају широке перспективе, народ јасно види крај рата и његов исход. Са терена Пусте реке, Добрича и Горње Јабланице под Радан се стиче одједном око 500 нових бораца.

У то доба на тај терен стиже Благоје Нешковић. Борба улази у нову фазу, почињу се стварати нове и веће

партизанске јединице. Тако се у селу Ображди 9. октобра формира I јужноморавска бригада, прва бригада на југу Србије.

РАД ПАРТИЈЕ И ДАЉА ИЗГРАДЊА НАРОДНЕ ВЛАСТИ НА ПОДРУЧЈУ ПРВОГ ЈУЖНОМОРАВСКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА 1943.

Као што је већ поменуто, 7. фебруара формиран је Окружни комитет за подручје Лесковца и Топлице, чији је секретар, послат од ПК, био Видоје Смилевски-Бата а чланови: Радош Јовановић, Бошко Крстић, Радмила Обрадовић и Стојан Миленковић за СКОЈ (њега је ускоро заменио Радован Пантовић). После борбе 13. марта 1943. у ОК Лесковац ушао је Риста Антуновић, који је истовремено био заменик комесара I јужноморавског партизанског одреда, а после реорганизације Одред, 2. августа 1943, на ово место је дошао Милан Ковачевић, док је Антуновић отишао за члана ОК Врање и заменика политичког комесара II јужноморавског партизанског одреда. Пред новим ОК-ом као основни и најважнији задатак поставило се формирање среских комитета у свим срезovima у округу и да он преко њих прошири и појача рад партијске организације. ОК је исто тако предузео све потребно да побољша ефикасност и организацију свога рада, да побољша рад партијске технике, да створи пунктове за курире, за пошту; да обезбеди нормално функционисање веза са ПК-ом, са суседним ОК-има, као и са својим среским комитетима. На тај начин партијска организација у Округу се у потпуности територијализирала, стала чврсто на своје ноге и почела да савлађује тешкоће у условима сасвим или делимично окупираних или ослобођених територије. Организације и чланови Партије, као и партијска руководства су се навикавала да раде и живе у онаквим условима какви су постојали; нису напуштали територију одласком у Одред, ни у најтежим приликама, када су се на терену кретале или дејствовале окупаторске јединице. На тај начин рад и борба партијске организације у лесковачко-топличком округу била је континуирана и настављала се увек у успону.

Почетком 1943. у Лесковцу постоји и ради пет партијских јединица са укупно око двадесет чланова Партије. Све су оне директно везане за МК, чији је секретар Василије Николић. Срески комитет за лесковачки срез формиран је у априлу, а убрзо су формиране партијске ћелије

АФЖ у Пустој Реци, 1943. РОД припрема храну за рањенике

у Мирошевцу, Горини и Тодоровцу. Секретар овог Среског комитета био је Миливоје Ковачевић. У лето 1943. на подручју среза лесковачког стварају се рејонски партијски комитети, за више села, прво један за подручје трњанске и страјковачке општине; други за подручје Мирошевце — Барје, и трећи за рејон села према Грделици и прузи.

Фебруара 1943, попуњавањем дотадањег партијског поверенства, формира се Срески комитет за Пусту реку и Јабланицу, чији је секретар био Милија Радовановић. Већ тада постојале су партијске организације у многим селима Пусте реке, као: Белановац Петровац, Стубла, Косанчић, Лапотинце, Коњувце, Турјане, Вујаново, а у Јабланици, у Гајтану, Тулару и Реткоцеру. До половине 1943. формирају се партијске организације у Газдару, Рујковцу, Бучумету, Црквици, Речици, Савинцу, Слишану, Брестовцу, Плавцу, Касабаћу. На територији среза тада постоје и четири рејонска комитета Партије. Секретар Среског комитета за Пусту реку и Јабланицу Милија Радовановић, јула 1943, отишао је за секретара Среског комитета Пасјаче, а заменио га је Милан Момчиловић, а септембра је за секретара дошао Игњат Миљковић.

Партијско поверенство за Јабланицу и Пусту реку је већ 1942. имало своју добро снабдевену технику коју фебруара 1943. преузима лесковачко-топлички ОК. Током 1943. сви срески комитети формирају своје технике. У вестима, лецима и билтенима и другим материјалима за идеолошко-пропагандни рад који су се штампали у овим техникама, налазе се зачеци многих и локалних па и републичких листова који су настали после рата, а неки и данас излазе, као што су: „Млади Борац“ лесковачка „Наша Реч“, „Глас“ и други. У техници је штампан и разни теоретско-пропагандни материјал. Иначе, са продирањем оружаних одреда у неослобођене, четничке крајеве, по селима су формиран и активни а затим и партијске организације. Тако је октобра 1943. формирано партијско поверенство за Горњу Јабланицу, чији је секретар био Петар Гогић.

У то доба на терен лесковачко-топличког округа дошао је поново Недељко Караичић, члан ПК. У јуну су одржани десетодневни партијски семинари у селима: Стубла, Коњувце и Горина у срезу лесковачком, на којима су изучавана нека питања дијалектичког материјализма, основни лењинизма, национално и сељачко питање, и друго. Окружни, као и срески комитети били су повезани са оружаним одредима на тај начин што је секретар партијске организације Одред био члан ОК и заменик политичког комесара Одред. Секретар партијске организације бата-

љона био је заменик политкома батаљона и члан среског комитета.

Партијски рад и у Прокупљу, после жестоког терора 1942, почетком 1943. године наставља се континуирано и све интензивније. Средишта политичког рада, у којима је радила углавном омладина, била су радионица за прераду лискуна, гимназија, Пољопривредна школа и Домаћичка школа. У првој половини 1943. у граду су била свега два члана Партије. Почетком 1943. године, по директиви СК Пасјача, формиран је месни комитет СКОЈ-а за Прокупље којим је руководила Радмила Дедијер. Значајну прекретницу у партијском раду на овоме терену представља партијско саветовање СК Пасјача одржано 6. маја у Ргају, коме су присуствовали и чланови Партије из Прокупља. После тога у Прокупљу су кандидовани нови активисти, тако да је убрзо формирана партијска јединица којом је руководила Вера Ђуришић. Ова организација је ухватила везу са неким бугарским војницима, члановима бугарске Партије, који су давали спрему, оружје, обавештења и слично, а један је и ступио у партизански одред на Јастрепцу.

Партија је наставила свој континуирани рад на целом рејону Топлице, и поред свих напора реакције да угуши Партију 1942. године. До краја 1942. у Добричу, са леве стране Топлице биле су две партијске организације: једна у селу Девчи и друга у Пејковцу-Самариновцу. Интензиван рад на стварању партијских јединица на овоме терену почиње, у ствари, од партијског саветовања на Јастрепцу августа 1943. Од тада па до краја године формиране су партијске организације у Бајчинцу, Доњој Расовачи и Лепаји као и партијски активи у више других села. Како су партијске ћелије нарастале показала се потреба за стварањем рејонских комитета — први на овоме терену формиран је крајем 1943. у Облачини и Бучићу.

И на северном делу леве обале Топлице, по селима око Блаца настављен је у 1943. интензиван партијски рад. Партијски активи створени су у селима Бресничу, Дреновцу, Поточићу, Маџару, Доњој Речици, Југовцу, Доњој Трнави. Сви ови партијски активи прерасли су крајем 1943. и почетком 1944. године у партијске јединице.

Први срески комитет на овом терену за леву страну Топлице формиран је маја 1943. Секретар је био Срба Андрејевић. У јуну овај комитет је организовао 15-дневни партијски курс који је похађало 20 активиста.

Разлог за формирање Партијског поверенства ОК за леву страну Топлице, новембра 1943, био је даљи размах партијског рада и борбе, као и даље ширење политичког утицаја према Копанику и Косаници. Тада су на овом

терену формирана два среска комитета, један за добрички и део прокупачког среза, а други за преостали, већи део прокупачког среза.

Партијско поверенство за Топлицу, које је ОК формирао новембра 1943, имало је, у ствари, рејон дејства само за половину топличког краја, леву обалу реке Топлице и моравски срез. Десна обала, од Косанице, преко Пасјаче, на делу Добрича на десној страни реке Топлице, и даље је остала под директним руководством ОК лесковачко-топличког округа.

На десној страни Топлице за рејон Пасјаче формиран је у селу Бучинцу марта 1943. први срески комитет чији је секретар био Тадија Поповић. На терену овог Комитета, јануара 1943, формиране су две партијске ћелије: једна за села Коњарник и Каре а друга у селу Растовници, поред још многобројних актива и упоришта по селима. Ради руковођења овим активима, до краја 1943, формирани су општински партијски комитети у Дубову августа 1943; на Белом Камену; за села у рејону Ђуковац — Вича; за села у рејону Мрљак — Пестиш. Крајем 1943. на терену овог среског комитета било је 28 чланова и 18 кандидата Партије.

Поред слања кадрова из Топлице на курсеве који су се одржавали у Пустој реци, јуна 1943. у селу Јовине Ливаде одржан је четвородневни партијски курс за оспособљавање партијских активиста. Курс је похађало десетак активиста. Пре тога, у мају, у селу Обртинцу, одржано је партијско саветовање са свим члановима Партије са подручја СК Пасјаче.

У оквиру Среског комитета на десној обали Топлице, марта 1943, формирано је Партијско поверенство за Косаницу чији је секретар био Радомир Милутиновић. Са рејона Косанице током 1943. ступили су у партизанске одреде скоро сви партијски активисти, што се негативно одразило на партијско-политички рад на том терену те је ОК од бораца са тога терена формирао једну ударну десетину која је, поред политичког рада, имала за задатак и мање војничке акције. Ова десетина била је веома активна, али је 1. јануара 1944. била опкољена од четника у селу Вршавцу којом приликом су погинула четворица, од којих двојица чланови Партијског поверенства за Косаницу.

Као што је већ речено, новембра 1943, у оквиру ОК за Лесковац и Топлицу, формирано је Партијско поверенство за Топлицу, које је имало рејон дејства само на десној обали реке Топлице, а чији је секретар био Радош Јовановић а чланови Трајко Јовановић, Јован Крстић, Радомир Тодоровић и Аранђел Младеновић.

На терену ОК за Лесковац и Топлицу 1943. године нарочито је била активна организација СКОЈ-а. ОК СКОЈ-а за овај округ формиран је у исто време, 7. фебруара, кад и ОК Партије. Одмах затим почело се са формирањем среских а затим и општинских комитета СКОЈ-а и до јула 1943. скоро није било села на слободној и полуслободној територији у којима није постојао актив. СКОЈ је, поред рада са омладином, организовао алфаветске течајеве, омладинске домове, омладинске радне чете, као и војне десетине које су радиле на војној обуци омладине. Формиране су исто тако дилетантске секције и хорови који су по селима одржавали приредбе. Из редова омладине је такође у одреде свакодневно пристизао велики број нових бораца. Ово је чак стварало проблеме теренским организацијама јер су остајале без чланства. С друге стране било је то и позитивно: убрзало је пријем нових чланова, а резерве су биле неисцрпне. Октобра 1943, само на територији лесковачког округа, било је 210 чланова СКОЈ-а не рачунајући оне у оружаним одредима. Крајем исте године писмо упућено II конгресу УСАОЈ-а потписало је преко 2 000 омладинаца и омладинки.

Село Гајтан Бугари су и трећи пут спалили марта 1943. године. ОК и СК одмах настоје да овом тешко пострададом селу пруже помоћ. Омладина је предњачила и у томе. Сакупљане су намирнице и предаване Народном одбору Гајтан. 250 омладинаца Пусте реке и Јабланице, формиран у радне чете, дошли су у Гајтан. То су били они омладинци који су познавали грађевинарски рад. Сакупити и послати омладинце под тадањим условима није био лак задатак, али организација СКОЈ-а решила је ово са успехом. Мештани Гајтана заједно са омладинцима завршили су делимичну преправку својих кућа или направили привремени смештај, где су склонили своје породице. Том приликом Гајтану је подељено неколико вагона жита као дар народа Пусте реке. Јуна 1943. године радне чете Косанчића и Стубле за један дан направиле су мост на Пустој реци. Радна чета из Лапотинца направила је бетонски мост између Лапотинца и засеока Грајевца. У свим селима Пусте реке убрзо су формиране чете које су сачињавали омладинци и омладинке. Основни задатак ових чета био је обрада земље и помоћ партизанским породицама, као и оним чији су храниоци били у заробљеништву, интернацији или су инвалиди из првог и другог светског рата.

Почетком 1944. године одржан је велики омладински збор Пусте реке и Пасјаче на коме је учествовало око 8 000 омладинаца. Збор је одржан у Доњем Коњувцу. На збору су говорили: Бидоје Смилевски-Бата, секретар ОК, Бошко Крстић, секретар Окружног НОО, Александар Виденовић,

члан ОК СКОЈ-а, а и Зора Игњатовић у име АФЖ. Нај-активнијој омладинској организацији села и најбољој радној чети на збору предате су прелазне заставе. За свој рад и успех на свим пољима делатности биле су проглашене за најбоље организације народне оmlадине села Вујанова и Петровца. На овом збору предложено је формирање омладинског радног батаљона. Батаљон се састојао из штаба и радних чета, а радне јединице биле су организоване по десетинама. Десетине састављене од 12 — 15 омладинаца биле су подесније за самостално извршавање задатака, а то је и одговарало јер се земља обрађивала код појединаца у разним селима и на мањим парцелама. Батаљон је бројао око 150 омладинаца.

Без икаквог прекида организације Партије и СКОЈ-а издавале су и растурале огроман број летака, саопштења и билтена, који су информисали народне масе о актуелним политичким и војним збивањима у свету, у нашој земљи и у самом округу. Свакако треба истаћи једну посебну публикацију Окружног народноослободилачког одбора издату крајем 1943. године у више стотина примерака. Реч је о публикацији: „Документа о издаји Драже Михаиловића”, у којој је, са датим техничким могућностима први пут у писменој форми пружена прилика нашој јавности у округу да се упозна са низом оригиналних докумената о издаји четника Драже Михајловића, заплеењених приликом разбијања низа четничких штабова од стране јединица наше војске током 1943. године.

Половином септембра 1943. године одржано је окружно саветовање скојевских руководилаца на Пасјачи. Саветовању су присуствовали сви чланови среских комитета и ОК СКОЈ-а као и секретари рејонских комитета. Било је око 40 учесника са територије ОК КПЈ за лесковачки округ. Саветовањем је руководио Драги Стаменковић, а били су присутни Недељко Караичић-Милисав, члан ПК за Србију, Видоје Смилевски-Бата, секретар ОК КПЈ Лесковац, Радован Пантовић, члан ПК СКОЈ-а и чланови ОК СКОЈ-а Нада Караичић и Ранђел Младеновић. На саветовању претресано је организационо питање и поднет је извештај о стању и проблемима сваке организације појединачно. Саветовање је поставило пред СКОЈ следеће задатке: подићи идеолошки ниво руководећег кадра скојевске организације, у првом реду организацијом курсева; примити у СКОЈ све активне омладинце, тако да ниједан активни омладинац на слободној територији не буде ван ове организације; извршити припрему и послати што већи број омладинаца у Одред, јер предстоји формирање нових и већих оружаних формација.

После овог саветовања ОК и ПК СКОЈ-а предузели су одговарајуће организационе припреме. Одржани су састанци рејонских и општинских комитета а затим актива по селима. На свим овим састанцима расправљало се о одласку омладинаца у одреде. Тај рад трајао је више од месец дана, у њему су учествовала и партијска и скојевска руководства не само са терена него и из оружаних одреда.

Омладинци су се, на збору, пријављивали и слободно изјашњавали за одлазак у Одред. Један овакав збор у Пустој реци хроничар је овако описао:

„И река почиње да тече, непресушна река нових бораца ка Радану. Ваде се пушке из земље, вади муниција, ножеви и бомбе, ваде и чисте. Спремају се одело, обућа, договара се на зборовима, јавно и тајно, прави се списак и сутра на великом збору јасно изражавају жеље за одлазак са друговима. Зборови су масовни, изађе цело село, и старо и младо, и мушко и женско. Сви хоће да чују, да виде своје партизане, да их поздраве, да кличу својој народноослободилачкој војсци и врховном команданту Титу и савезницима Енглезима и Американцима. Зборови се претварају у весеље”.

Процес рада и борбе СКОЈ-а на топличком делу округа био је исто тако интензиван почетком 1943. У Прокупљу је радило више актива СКОЈ-а, у радионици лискуна два актива, у гимназији такође два, а било их је и по рејонима града. Почетком јула исте године формирана су и два среска руководства СКОЈ-а, за десну и леву обалу Топлице. После септембарске окружне конференције СКОЈ-а на Пасјачи формира се, крајем октобра, Окружно поверенство СКОЈ-а за целу Топлицу чији је секретар био Аранђел Младеновић. После тога почели су да се оснивају и рејонска руководства СКОЈ-а. Крајем 1943. на територији Окружног поверенства СКОЈ-а за Топлицу, постојало је око 60 скојевских актива са око 200 чланова. Но у исто време, крајем године, у скојевској организацији у Прокупљу извршена је провала, ухапшено је готово читаво руководство СКОЈ-а, као и око 30 скојеваца који су послати у Смедеревску Паланку, у тако звани „Дом за преваспитавање”.

Иначе рад и борба Партије 1943. на подручју ОК за Лесковац и Топлицу најбоље се види из сећања секретара истог ОК Видоја Смилевског-Вате, који о томе пише:

„Већ крајем јуна 1943. године формиран су сви срески комитети у округу. У срезovima су формиране

основне партијске организације у великом броју села. Крајем октобра исте године у округу је, без партијске организације у оружаним јединицама, радило 400 чланова и кандидата за чланове Партије... У огромном делу округа почетак ослободилачке борбе био је обележен масовним учешћем народа у оружаним и другим акцијама против окупатора и домаћих издајника. Хиљаде људи су активно учествовале у разним облицима борбе, показале ванредно велику храброст и самопрегор и биле спремне да дају све од себе за остварење циљева народноослободилачке борбе. Како у периоду јачања оружаног устанка тако и у време кад је он западао у тешкоће давали су обиље доказа и дисциплине, организованости и способности, и утицаја личним примером. Међутим, и доцније њихово примање у Партију није одговарало могућностима и потребама све сложенијих и ширих облика народноослободилачке борбе. Чланови Окружног комитета имали су бројне примере сусрета и рада са људима који би по својим политичким, идеолошким и личним квалитетима, уз одговарајућу помоћ у раду, могли одговорити за чланове среских партијских комитета, али који нису били примљени ни за чланове Партије. Не може се опростити тако великом секташтву у примању нових чланова у Партију и према оним борцима партизанских јединица који су од 1941. године, с пушком у руци у одредима, у диверзантским акцијама или на политичком раду гинули са десетомесечним и вишемесечним кандидатским стажом или без кандидатског стажа. А таквих случајева било је на десетак.

Са бројним јачањем Партије у округу и са ширењем мреже територијалних организација, партијска организација је показала извесну гипкост у раду, није се круто држала датих организационих облика. Тако је у појединим срезovima прилазила формирању рејонских комитета, а на територији Топлице, руководећи се потребама непосреднијег и ефикаснијег руковођења, формирано је крајем 1943. године Поверенство КПЈ.

Створивши мрежу среских комитета на полуослобођеној и ослобођеној територији, Окружни комитет није никада занемарио потребу стварања партијске организације и на неослобођеним деловима округа. Он је непрекидно инсистирао на њиховом стварању и раду у моравском срезу, Косаници и деловима лесковачког среза. Али је дозволио озбиљну слабост што је занемарио рад у градовима у округу,

пре свега у Лесковцу, Прокупљу, Лебану и Власотинцу итд. Партијске организације ових великих насеља биле су испражњене, њихови руководећи кадрови још у 1941. години. Током 1941. и 1942. године оне су претрпеле тешке губитке у сударима са окупатором и специјалном полицијом и у низу провала. Њиховим проблемима није поклоњена неопходна брига. Пре свега, нису на време повучени компромитовани активисти, нити им је помагано да у својим изванредно тешким условима створе одговарајуће облике и садржај свога рада. Сам Окружни комитет и одговарајући срески комитет окренули су се лицем подручју ван града и тако озбиљно сузбили базу своје активности.

Свакако треба истаћи да су у склопу своје партијске изградње организације лесковачког округа систематски пришле идеолошко-политичком васпитању кадрова. Поред посебних теоретских састанака у основним партијским организацијама, који су се одржавали једанпут недељно, приступило се и другим облицима идеолошког и политичког школовања чланова Партије. Почетком јуна 1943. године одржан је први кратки семинар са члановима Среског комитета Партије и СКОЈ-а и секретарима основних партијских организација у Пустој реци, на којем је, путем предавања и дискусија, обрађено неколико питања дијалектичког и историјског материјализма, партијске изградње и текуће партијске политике. Такви семинари одржавани су за кадрове пусторечког среза и партизанског одреда, укупно три, као и у другим срезovima, Поречју и Топлици. Почетком јесени исте године пришло се организовању сталног курса за идеолошко и политичко уздизање чланова Партије при Окружном комитету, који је на темељнији начин и много успешније вршио посао ранијих семинара. Он је из месеца у месец остваривао све боље резултате и добијао карактер партијске школе. На тим курсевима прошло је наставу више партијских активиста округа и војних јединица са његовог подручја.

Једно од основних питања којима се партијска организација у округу бавила свакодневно, било је свакако и развијање оружане борбе против окупатора. Тим питањем се није бавила искључиво партијска организација у војним јединицама и војнопозадинским организацијама, већ и све територијалне партијске организације, среска партијска руководства и општински комитети. Њиховим узајамним дејством на

Политички лартијски курс у Славнику, Пуста Река, децембра 1943. год.

решавању проблема оружане борбе народа овога подручја, остварило се у потпуности јединство мисли и акције свих партијских организација и руководства без обзира где су радили и дејствовали. У суштини све партијске организације, било да су биле у одредима, у позадинским војним организацијама или по селима, биле су део јединствене организације руковођења Окружним комитетом.

Окружна и среска партијска руководства имала су чврсте везе са партијском организацијом у војним јединицама. На њихову иницијативу често су одржавани партијски састанци и саветовања ради решавања кадровских проблема и других питања партијског и политичког живота у одредима, снабдевања одреда и њихове војне активности.

Крајем јула 1943. године, поводом формирања два ударна батаљона I јужноморавског партизанског одреда на Радану, одожано је неколико партијских и других саветовања. У формирану I јужноморавску бригаду октобра исте године упутиле су територијалне партијске организације знатан број својих чланова.

Непрекидна пракса и прворазредна брига читаве партијске организације у округу јесте и рад на јачању морално-политичког јединства народа, проширењу база народноослободилачке борбе против окупатора и домаћих издајника".

У сличној ситуацији, као и партијске организације, нашли су се 1942. године и народни одбори на југу Србије па и у рејону Лесковца и Топлице. И њихов рад је био континуиран, са изузетком малог временског прекида април — мај 1942, али прилагођен ситуацији узимао је оне форме и био онога интензитета како је то одговарало условима из 1942. године.

Већ у јесен 1942. кружила је у виду брошуре Наредба Врховног команданта, друга Тита, о изборима за народноослободилачке одборе на ослобођеној територији и о образовању позадинских војних власти од 15. септембра 1942. године, први званични докуменат о устројству и функционисању народноослободилачких одбора. Овом Наредбом је уведена једнообразност у организацији и раду народноослободилачких одбора, чиме је отклоњено оно шаренило које је дотле постојало у нашој земљи. Наредба је умножавана и проучавана на састанцима разних форума у округу и са њеном садржином упознавао се народ. Она је, у ствари, садржавала упутство за избор народноослободилачких одбора (начин избора и устројство НОО) и њихов рад, као и за образовање команди подручја. У

1943. години, новим размахом ослободилачког рата, новим нарастањем одреда на југу Србије, стварањем АВНОЈ-а који представља велики датум у борби југословенских народа, — дат је подстицај за активирање постојећих и формирање нових народних одбора.

У ово време, у јабланичком срезу, легално су радили одбори у свим селима са изузетком тринаест места у Г. Јабланици. У срезу лесковачком поново су почели легално да раде сви одбори који су 1942. године били полулегални, а илегалних одбора било је у десет места, док је власотиначки срез тек сада добио своје прве легалне одборе на црнотравском терену.

Са поновним ослобођењем раније територије, њеним проширењем и учвршћивањем, као и са формирањем крупнијих јединица — јужноморавских одреда, ударних батаљона и бригада и размахом народноослободилачке борбе током ове, 1943. године, створени су повољни услови у лесковачко-топличком округу и за формирање виших органа народне власти — општинских и среских народноослободилачких одбора, Градског за Лесковац и Прокупље, као и Округног народноослободилачког одбора за округе лесковачки и топлички. Сви ови виши форуми постали су током 1943. или почетком 1944. године. Срески народноослободилачки одбори и Округни народноослободилачки одбор одиграли су значајну улогу у добровољној мобилизацији људства за формирање ударних батаљона, бригада и дивизија, као и у снабдевању народноослободилачке војске и организовању живота у позадини, нарочито на пољу просвете.

У Лесковцу је 24. маја 1943. формиран илегални народноослободилачки одбор као први орган народне власти за цео град.

Општински народноослободилачки одбори формиран су за више сеоских одбора. Први општински одбори у јабланичком и лесковачком срезу појавили су се средином 1943. године, а у власотиначком срезу први општински одбор формиран је у Црној Трави почетком новембра исте године. Само у јабланичком срезу тада је било општинских одбора у седамнаест места.

Општински народноослободилачки одбори имали су председника, секретара и пет до једанаест чланова. Извршних одбора, као ужих тела, није било. Сви чланови одбора имали су конкретна задужења по разним секторима рада, али није било оформљених појединих одсека сем НОФ. У већим општинским одборима одређивано је по једно лице за административне послове, а у мањим општинским одборима те послове је обављао секретар. Састанци су се обично одржавали, као и код сеоских

одбора, једанпут недељно или десетодневно. Главни задатак и општинских одбора био је помоћ фронту и организовање позадине, али је зато круг осталих њихових задатака сада умногоме проширен.

У селу Гајтану до 27. јула 1943. било је неколико прихватилишта рањеника. Гајтанчани су са великом бригом чували болницу и неговали рањенике. Пионири су брали јагоде и малине и носили их рањеницима, а девојке су давале болници платно чувано за дарове. Болница је увек била снабдевена млеком, сиром, кајмаком, месом и воћем. Било је доста и лекова. Рањенике су лечили лекари Мартин Колб и Војислав Стојановић. Ниједан рањеник није умро од рана за годину дана постојања болнице у Гајтану, иако их је било и тешких. Општински народноослободилачки одбор у Гајтану, поред хране, давао је за болницу и стражу.

Формирању среских народноослободилачких одбора приступило се нешто касније, а у међувремену функцију ових органа власти вршили су срески комитети партије. Срески народноослободилачки одбор за Јабланицу и Пусту реку формиран је 10. септембра 1943. у селу Брестовцу у присуству осамдесет делегата. Окружни народноослободилачки одбор за округе Лесковац и Топлицу, који је обухватао срезове: лесковачки, јабланички, прокупачки добрички и косанички, формиран је новембра 1943. у селу Славнику. Први председник био је Николај Динић а секретар Бошко Крстић.

На десној страни реке Топлице у току 1943. године формирани су многи месни одбори, али су и ту повољан развој НОП и његове широке перспективе налагале прерастање у веће организационе форме и на пољу изградње народне власти. Месни народноослободилачки одбори постојали су у овоме рејону у селима: Каре, Коњарник, Старо Момчилово, Ново Момчилово, Миљковица, Губетин, Доња Топоница, Смрдан, Прекадин, Шишмановац, Гојиновац, Доња Коњуша, Пестиш, Ргаја, Широке Њиве и тако даље. Тако су на десној страни Топлице до краја 1943. формирани народни одбори у свим селима сем оних где су били бугарски гарнизони (Добротић), јака четничка упоришта (Товрљане, Арбанашка) и у селима поред саме пруге где су биле јаке непријатељске посаде.

Општински народноослободилачки одбори почели су се стварати у другој половини 1943. године, нарочито јула и августа, али је њихова потпунија организација извршена тек после формирања Среског народноослободилачког одбора. Тако су на овоме терену формирани општински одбори у Дубрави, Растовници, Каштавару, Ргају, Прекадину, Доњој Топоници, Житном Потоку и Студенцу.

У Прокупљу је формиран Народноослободилачки одбор у другој половини 1943. године који је радио илегално до ослобођења града. Августа 1943, дакле још пре формирања Среског народноослободилачког одбора, одбори Пасјаче, Видојевице и Косанице издали су народу проглас из кога се види да су они већ представљали праве политичке органе који су у својим рејонима руководили и борбом и влашћу. То је уједно свакако и први проглас народних одбора у рејону Топлице.

Први срески народноослободилачки одбор у Топлици образован је 8. децембра 1943. у Белом Камену, у згради основне школе, за пасјачки срез, за десну обалу Топлице. Оснивачку скупштину Среског НОО сачињавали су председници или чланови већег броја месних народноослободилачких одбора и сви чланови општинских народних одбора. Приликом избора одбора основана су и следећа повереништва: повереништво за снабдевање војске, повереништво за безбедност, повереништво за снабдевање грађанства, за мобилизацију, за финансије, за социјално старање и за обраду земље. Такође је одбор имао и правног референта.

Сличним процесом развијала се и јачала народна власт на левој обали Топлице и на подручју Добрича. У времену од јануара до септембра 1943. године углавном је завршен рад на оснивању месних народноослободилачких одбора у читавом овом рејону. Одбори су били формиран у тридесет шест села Добрича. Треба знати да се овде није радило само на оснивању нових већ и на обнављању и активирању старих одбора. По формирању ових сеоских одбора пришло се формирању општинских одбора у Облацини, Растовници и Шарлинцу.

Срески народноослободилачки одбор за леву страну Топлице основан је у селу Дешилову. Приликом формирања овог Одбора био је присутан Десимир Јововић-Чича, Радош Јовановић-Сеља и Ратко Крстић-Баја. Време формирања овог одбора не би могло прецизно да се одреди. У материјалу додуше стоји да је Одбор формиран крајем децембра 1943. године, али је то могло бити и раније. На скупштини је присуствовало око осамдесет делегата, углавном делегираних од општинских и месних одбора. Одбор је изабрао свој извршни одбор и повереништва. Одбор је одмах приступио формирању општинских одбора тамо где до тада нису били формиран, тако да је до краја 1943. мрежа одбора била комплетна за цео терен Добрича.

И на терену бившег среза јастребачког, око Блаца, пре стварања среског одбора већ су постојали сеоски и општински народноослободилачки одбори у многим селима и то већ 1943. године. Срески народноослободилачки одбор

за овај рејон основан је између 20. и 30. децембра 1943. у Великој Плани.

Почетком 1944. за леву страну Топлице образован је посебан Окружни народноослободилачки одбор за Топлицу у селу Великој Плани. За председника изабран је Јанићије Јекић а за секретара Ратко Крстић.

Срески одбори и окружни одбори састојали су се од тридесет до четрдесет одборника. Њихове извршне одборе сачињавали су председник, секретар и повереници који су имали конкретна задужења по секторима рада. Извршни одбор Среског одбора бројао је пет до једанаест чланова, а Окружни одбор девет чланова. Сектори рада су им били исти: организационо-политички, привредни и народноослободилачки фонд, правни, војни, просветни, социјални, здравствени и грађевински. Правни сектор је имао грађанске спорове и кривичне ствари, а војни сектор — послове око мобилизације људства и возила за војску, као и друге послове војне природе. При Извршном одбору Окружног одбора касније је формиран и сектор милиције као посебан одсек са повереником на челу. Исто тако доцније (априла 1944) при Окружном, среским и општинским одборима формиране су привредне комисије од стручњака са једним чланом Извршног одбора на челу, које су се старале о обнови и унапређењу привреде, као и о прикупљању података о терору окупатора и материјалној штети.

У почетку срески и Окружни одбор на лесковачко-топличком подручју нису имали административно особље, али су касније ангажовали по два и више административних службеника. Срески одбори су имали службенике углавном за администрацију, благајну и привредни одсек, а Окружни одбор нарочито за привредна питања и прикупљање података о жртвама фашистичког терора и материјалној штети причињеној од окупатора, јер су сески и општински народноослободилачки одбори већ имали упутства виших форума за прикупљање оваквих података. Према једном документу, за који се не види из које године потиче, највероватније да потиче из овог периода, почетком 1944. год., дају се подаци о злочинима окупатора и његових помагача за читав округ. У том документу наводи се да су у читавом округу извршена 23 472 злочина. Од тога: стрељано 1 665 лица, заклано 18, умрло од премлаћивања у интернацији 125, умрло касније од задобијених рана 27, теже или лакше онеспособљено 126, било на стрељању и преживело 183, силовано 61, интернирано 3 413, насилно мобилисано 4 109, попаљено са помоћним зградама 4 009 кућа, порушено и оштећено 145 и опљачкано 4 307 кућа. Сви ови подаци са

дела лесковачког округа, иако крајње непотпуни, јасно говоре о неделима и штети причињеној у току рата у нашем крају.

Везе Окружног одбора са среским одборима одржавале су се преко курира среских одбора. Курири су долазили у Окружни одбор обично на седам до десет дана, а касније чешће па и свакодневно.

Окружни одбор и срески одбори имали су уски и чврсти контакт са масовним организацијама, УСАОЈ-ем, АФЖ-ом и њиховим руководством.

Срески одбори и Окружни одбор, одмах по свом формирању, почели су поклањати пуну пажњу сеоским и општинским одборима и пружати им обилату помоћ у њиховом раду. Захваљујући тој подршци виших органа, народноослободилачки одбори и сами су појачали помоћ фронту мобилизацијом нових снага и слањем већих количина намирница, одеће и обуће, чиме је омогућено успешно извођење акција против дражиноваца и формирање бригада у октобру, новембру и децембру 1943. године. Но, и поред великог ангажовања у извршавању овог њиховог основног задатка, они су се још више оријентисали на решавање питања из области привреде, социјалног збрињавања и просвете. Сеоски одбори су сада више водили рачуна о сетви, вршидби и млиновима, већу пажњу посвећивали путевима и мостовима, више се старали о раду школа и културно-уметничких група, чувању шума, решавању спорова.

Озбиљну активност одборници су почели показивати и у сузбијању пољских штета и предузимању санитарских мера. Веома ефикасне санитарске мере, о којима су се партизански лекари најпохвалније изражавали, спровели су органи народне власти у Доњем Коњувцу, где је више лица било оболело од тифуса. Једно време на ослобођеном подручју Пусте реке није било новаца, те су одбори организовали трампу, размену производа, а у Брестовцу је била формирана и прва пијаца, чијим су примером пошли и суседни срезови. Почев од средине 1943. године одбори су вршили и конфискацију имовине народних непријатеља, и оно што је било потребно за војску ишло је њој, а остало од конфисковане имовине додељивали су необезбеђеним и незбринутим лицима. Сеоски и општински одбори решавали су ситне грађанске спорове и кривичне ствари, а тежа кривична дела сада су решавали срески и окружни одбори, уколико она нису била војне природе. Срески и окружни народни одбори имали су правне одсеке и при њима су постојали судови. За социјално незбринуте народноослободилачки одбори имали су посебан фонд поред фонда за потребе

војске. Изградња попаљених кућа и читавих села узимала је веће размере, на коме послу су такође радили народноослободилачки одбори преко грађевинских одсека који су се почели формирати 1943. године при општинским и среским одборима у Окружном одбору. Нека села су се више пута обнављала после паљења од стране непријатеља, као што је случај био са Гајтаном у Јабланици и Црном Травом у власотиначком срезу. У циљу обезбеђења жита и хране за народноослободилачку војску одбори су приступили стварању тајних магацина за смештај животних намирница, а исто тако били су формиран и магацини за осталу робу, као што су гас, шећер, камена сода, плави камен, креч и сл., из којих се роба делила народу. Развијала се и трговина односно размена робе не само у оквиру једног среза него и међу окрузима, какав је случај био између округа лесковачког и врањског. Лесковачки округ дао је Врању жито а он Лесковцу со. Дешавало се да и један крај пружи помоћ другом крају. Зимом 1943/44. године Пуста река послала је велике количине пшенице Црној Трави као своју помоћ, када се Црна Трава нашла у врло тешком положају.

Активност народноослободилачких одбора на пољу просвете нарочито је почела узимати маха у округу крајем 1943. године. О тим пионирским подухватима на пољу просвете, у једном исцрпном и документованом напису каже се:

„Тамо где су партизани, народни борци, водили борбу за част и слободу свога народа и успели да ослободе извесне територије, школе су повремено радиле. Јачала је и очвршћавала народна власт, снажио фронт борбе, ширила просвета. Почетком децембра 1943. (6. децембра 1943) у Брестовцу је одржана скупштина партизана-учитеља и средњошколаца који су радили као учитељи: осам учитеља, четири народна свештеника и преко двадесет средњошколаца изабрани су на скупштини просветних одбора за ослобођену територију.

Тако су на самом домаку фронта продирале прве школе. У постојећим школама, порушеним учионицама, у тесним собама сељачких кућа, а некада и по колибама, чули су се пионирски гласови. Учитеља је било мало; поред ових требало је отворити низ нових школа. Децембарских дана 1943. године (10.

до 17. децембра 1943) организован је у Славнику први течај за учитеље. У неугледном сељачком кућерку четрнаест омладинаца-средњошколаца стицало је знање потребно за широки просветни рад међу народом. Били су то млађи људи, борци прекаљени у рату и биткама".

ПАРТИЈА КРУШЕВАЧКОГ ОКРУГА И РАСИНСКИ ОДРЕД 1943.

Партијски рад се појачава на терену округа крушевачког од самог почетка 1943. године. Расински партизански одред такође је развио и проширио политичку делатност одржавањем зборова и конференција по селима. Током јануара одржане су такве конференције по свим селима с леве стране Јужне и десне стране Западне Мораве. На тим конференцијама дељен је и партијски материјал. Веза између ОК КПЈ и штаба Расинског партизанског одреда одржавана је нормално. Техника ОК и поред недостатака основних средстава за рад успела је да одштампа летак којим је истакнута потреба чвршћег повезивања и јединства родољубиве омладине у борби против окупатора. У летку су изражени следећи ставови: 1. Свуда и на сваком месту повезивати омладину у борби против фашизма без обзира на политичко, социјално и верско гледиште. 2. Све поштене активисте повезати за народноослободилачку борбу. 3. Вршити агитацију за народноослободилачку борбу.

У фебруару и марту 1943. године долази у Крушевцу до великих хапшења и стрељања чланова КП и СКОЈ-а, као и великог броја симпатизера НОБ од стране бугарске полиције, гестапоа као и специјалне полиције која је послала своје агенте из Београда. И органи СДС хапсе чланове и симпатизере Партије и предају их у руке немачкој полицији. Појачана активност Расинског партизанског одреда, који врши своје акције у непосредној околини Крушевца, упад партизанске групе у сам град у јануару 1943, којом приликом је ликвидирано неколико немачких агената, затим активност партијске и скојевске организације у Крушевцу, сведочили су да у Крушевцу постоји јака организација народноослободилачке борбе, те бугарска полиција развија широку шпијунску активност са циљем да открије и уништи руководство народноослободилачке борбе у том крају.

Крушевачка организација Партије и СКОЈ-а претрпела је у овим данима тешке губитке. Бугарска војска

и полиција свакодневно организују блокаде и претресе појединих делова града. У таквој једној рацији бугарске војске, блокиран, погинуо је организациони секретар ОК за Крушевац Глигорије Диклић. Том приликом је изгубио живот и Драгомир Гајић, стари члан Комунистичке партије, чија је кућа била једна од база Окружног комитета. Истога дана бугарска полиција ухапсила је и Перицу Цекића-Бату, секретара Окружног комитета СКОЈ-а. Бугарска полиција хапси тих дана једну групу комуниста, занатских радника и једну групу познатих интелектуалаца комуниста. Ухапшено је укупно четрдесет пет чланова Партије, припадника и симпатизера НОП. Ухапшени су на зверски начин мучени од стране Бугара, који су ухапшеницима гвожђем пекли кржаве ране и табане да би од њих изнудили признање. Под батинама је умрло пет ухапшених другова, двадесет их је стрељано у Нишу. Крајем марта Бугари су извршили масовна хапшења и у околним селима Крушевца, Читлуку, Бивољу, Пасјаку и Кукљину. Колико је обим хапшења био масован сведочи чињеница да је у појединим касарнским собама било затворено и по триста лица, а било је међу њима и деце између 7 и 15 година. Знатан број чланова Партије и симпатизера успео је да се пребаци у Расински партизански одред.

И организација СКОЈ-а претрпела је приликом ових хапшења велике губитке. Окупаторској полицији пошло је за руком да убаци свога провокатора у скојевску организацију у Врњачкој Бањи, који је успео да се повеже и са скојевском организацијом у Крушевцу. Овај провокатор омогућио је непријатељу да изврши масовно хапшење и у граду и у селима. Страшан терор вршен је и над ухапшеним члановима СКОЈ-а. Поред секретара ОК СКОЈ-а, који је раније пао у затвор, овом приликом ухапшено је неколико чланова ОК СКОЈ-а, цело месно руководство и преко педесет скојеваца. Ухапшени скојевци били су смештени у касарни и строго чувани од Бугара. При покушају бекства погинуо је секретар ОК СКОЈ-а Перица Цекић и још неколико омладинаца. После овога непријатељ одмах приступа стрељањима. Стрељана су тридесет два скојевца за које је окупатор од провокатора сазнао шта су конкретно радили, а многи су отерани у логоре. Погибијом организационог секретара ОК и секретара Окружног комитета СКОЈ-а, двојице истакнутих руководилаца народноослободилачке борбе у окупираном Крушевцу који су годину дана илегално, под тешким околностима радили у граду и имали велике заслуге за организацију и борбу Партије у окупираном Крушевцу, као и осталим хапшењима и стре-

љањима, створени су веома тешки услови за рад у Крушевцу.

Да попуни ову празнину, половином 1943. године, ОК Партије упутио је из Одрода већи број другова на партијски рад и од њих су формирана среска руководства партије на терену округа крушевачког. Политички радници на терену развили су веома живу активност на формирању народноослободилачких одбора и партијских организација на терену.

Поред оснивања народноослободилачких одбора приступило се и формирању партијских ћелија у селима: Гаглово, Мали Шиљеговац, Велико Головоде, Кобиље, Пасјак, Бован, Буци, Слатина и Каоник. Проширена су и ојачана партијска упоришта у Рлици, Сушици, Браљини, Паруновцу, Малим Купцима, Буковици, Ломници, Сеземчу, Великим Купцима и Мудраковцу. У Партију је учлањено око четрдесет кандидата и кандидовано двадесет пет симпатизера.

Размах и јачање НОП довели су до повећаних репресалија од стране непријатеља. Четници Драже Михаиловића спроводе незапамћен терор. Упорним и систематским радом чланова Партије на терену округа спречено је одношење жетве.

Пошто је партијски рад консолидован и рад технике ОК у потпуности сређен после смештаја на Јастребац, приступило се формирању среских комитета. На Јастрепцу је формиран Срески комитет за срез расински. Секретар је Данило Милошевић-Сима. На Јастрепцу је 14. августа одржана партијска конференција. Поред делегата ПК за Србију Недељка Караичића-Брке, у раду конференције је учествовало: пет чланова ОК, четири члана ОК СКОЈ, четири члана Среског комитета Мораве, пет секретара партијских јединица у моравском срезу, пет чланова Партије из моравског среза, четири члана Среског комитета за расински срез, три члана Партије из расинског среза, три члана Среског комитета жупског среза и четири члана народноослободилачког одбора расинског среза. Закључци са ове конференције, који су спроведени у живот, довели су до знатног побољшања у партијском раду.

Новембра 1943. у Ломници Благоје Нешковић је извршио реорганизацију Окружног комитета. У његов састав ушли су: Милија Радовановић, секретар, Ђорђе Митић-Кекеран, Животије Савић-Срба, Данило Милошевић-Сима и Добрица Ћосић. Одлучено је исто тако да се формирају комитети у свим срезевима и одмах се отпочело са радом. ОК Крушевац штампао је у својој техници окружницу „О раду партијских јединица по секторима" и доставио

је свим партијским организацијама. Умножен је и растурен велики број летака Покрајинског комитета у коме се народ позива у народноослободилачку борбу. Поводом Другог заседања АВНОЈ-а техника ОК Крушевац на Јастрепцу штампала је проглас којим се објашњавају циљеви НОБ и народ позива на оружје. Нарочиту активност показују организације жена.

После великих хапшења и стрељања скојеваца и већине чланова месног и окружног руководства СКОЈ-а, преостали скојевци одлазе у Расински одред и у Крушевцу рад СКОЈ-а за извесно време јењава.

Терор непријатеља из града пренео се на села. Дејствовали су удружено Немци, љотићевци и четници Драже Михаиловића. У Брусу су четници успели да ухвате два скојевца и да их закољу. Остали скојевци су се одмах пребацили у Одред. Љотићевци су успели да похapse шест чланова СКОЈ-а из села Текије и да их касније стрељају. У Дедини су успели да ухвате два члана СКОЈ-а и да их стрељају. Остали су успели да се пребаце у Одред. Љотићевци су почетком априла неколико пута узастопце блокирали Горњи Степош покушавајући да похapse чланове СКОЈ-а, али су скојевци, седморица њих, успели да се пребаце у Одред. Ипак су четници касније, у мају месецу, из Степоша ухапсили пет чланова СКОЈ-а, од којих су тројицу заклали. Но ни љотићевци ни четници нису успели да се пробију до скојевске организације у Великим и Малим Купцима. На појачани терор читава скојевска организација од седамнаест чланова доноси одлуку да се одмах пребаце у Одред, који је тако добио велики број веома добрих бораца. Непријатељ се пробио и до скојевске организације у Бивољу. Ухапшено је тринаест омладинаца од којих је осам стрељано а остали послати у логоре. У Лазарици и Вучаку је такође ухапшено неколико десетина скојеваца и одмах стрељано. Само из Вучака је стрељано четрнаест омладинаца. Четници су појачали терор у срезу жупском. Успели су да похapse неколико скојеваца из села Стубла, затим из Гаревине и Ратаја и самог Александровца. Похапшене су одмах уз најсвирепија мучења заклали. Остали скојевци из Александровца и суседних села пребацили су се у Одред. Терор у селима среза трстеничког и темнићког такође је појачан, похапшени омладинци су стрељани. У Пољни су четници ухапсили неколико скојеваца и заклали их, док су остали успели да се пребаце у Одред.

У овим тешким данима више од стотине скојеваца је стрељано или заклано. Многи су послати у логоре. Током месеца марта, априла и маја, док је беснео терор и

хајка за напредним омладинцима, настао је привремени застој у раду СКОЈ-а. У граду ова делатност до ослобођења није могла да се покрене ни обнови, док су скојевске организације у селима ближе Јастрепцу на полуослобођеној територији остале неповређене и наставиле са радом. Од погибије скојевског руководства округа крушевачког у граду до јуна 1943. године руковођење скојевским организацијама по селима преузима на себе руководство СКОЈ-а у Одреду. Ово руководство усмерава своју делатност на терене којима се креће Одред. Оно успева да учврсти везу са скојевским организацијама на линији С. Купци — Буковица — Ломница — Трмчари — Росица, одакле се стварају везе са напредним омладинцима у другим селима, којима је стављено у задатак да прикупљају материјалну помоћ за Одред и скупљају обавештења о кретању непријатеља.

Крајем јуна у масовном хапшењу од стране Немаца у време одмазде за изгинуле Немце у борби код Разбојне ухапшено је још преко 150 омладинаца из села срезова расинског и крушевачког на линији: Купци — Јабланица — Степош — Липовац и свим селима око града, и стрељано код Завода заједно са осталим родољубима.

Но омладина је наставила борбу, која се нарочито распламсава на почетку друге половине 1943. године. После партијске конференције августа месеца формира се нови Окружни комитет СКОЈ-а од четири члана. Основна оријентација рада ОК СКОЈ-а формираног на слободној територији била је организационо учвршћење скојевских организација по селима, формирање одбора УСАОЈ-а од родољубиве омладине у свим селима, обнављање среских комитета СКОЈ-а за срезове: расински, моравски и трстеничко-темњики. ОК је донео одлуку да се формирају и општинска руководства СКОЈ-а у оним општинама где у свим селима постоје јаке и бројне скојевске организације. Прво такво руководство од три члана формирано је за општину ломничку. Облици рада новог руководства прилагођени су новим условима. Чланови ОК, среских комитета и општинских руководства крећу се наоружани по селима слободне и полуослобођене територије. Често испадају и на окупирану територију успостављајући везу са напредном омладином ради формирања одбора УСАОЈ-а или скојевских актива. Скојевске организације су имале за задатак да врше мобилизацију омладине за Одред, да прикупљају помоћ за Одред, врше разна обавештења и раскринкавају четнике Драже Михаиловића. У јачим скојевским активима створене су и ударне групе, десетине. Ове десетине живеле су у селима а ноћу су узимале скривено оружје и одлазиле у акције по одређеном плану.

Ове десетине су својим заседама и борбом онемогућиле четничким тројкама и мањим четничким јединицама да се пребацују на полуослобођену територију, у села испод самог Јастрепца. У селима где су радили скојевски активи формирану су и одбори УСАОЈ-а, бирани легално на конференцијама омладине у селу. Одбори УСАОЈ-а имали су сличне задатке као и скојевски активи, одиграли су крупну улогу у окупљању целокупне омладине села на задатке за НОП. У селима где није било скојевских актива постојали су само одбори УСАОЈ-а.

До краја 1943. године Окружни комитет је успео да изврши организационо сређивање читаве мреже скојевске организације. Организована су три средња комитета за срезове: расински, моравски и трстеничко-темњишки. Формирана су општинска руководства СКОЈ-а, а скојевски активи формирану или ојачани у следећим групама села:

У селима непосредно крај града: Браљина, Сталаћ, Дедина, Текија, Гаглово, Капиција, Паруновац, Кобиље, Пасјак, Бован, Мали Шиљеговац. У селима Рибарске Реке ка центру Јастрепца: Каоник, Белики Шиљеговац, Беласица, Позлата, Мирна Река, Рлица, Рибаре, Срндаље, Бољевац, Росица. У селима Горње Расине: Модрица, Трмчаре, Слатина, Ломница, Буци, Буковица, Јабланица, Мали Купци. У селима среза крушевачког: Купци, Горњи и Доњи Степош, Липовац, Церова, Гари, Вучак, Читлук. У селима среза трстеничког: Страгаре, Дренова, Љубава, Каменаре, са повезивањем на срез темњишки: Парцане, Мареново, Залоговац, Горњи Крчин.

После успешне борбе 5. јануара 1943. у селу Рлица са четницима Расинског четничког одреда, Расински партизански одред пребацује се по великом снегу преко Јастрепца и са новодошлим партизанима из моравског краја стиже у село Слатину, где остаје три дана на одмарању и припремању за предстојеће задатке. Ту је извршена реорганизација, формиране су три чете. Од „ударног вода“ са малом допуном, настаје Прва чета са задатком да врши акције у околини Крушевца. Од копаоничког вода настаје Друга чета са задатком да дејствује по жупском и копаоничком срезу. Трећа чета формирана је од досадашњег жупског и расинског вода с тим што су извршене извесне измене. Тој чети придодати су новодошли „моравци“. Задатак ове чете је дејство на Гочу и око Врњачке Бање, где је био смештен неки велики немачки штаб (доцније се сазнало да је то штаб за Југоисток), и на четничке базе где су од Енглеза добијали транспорте падобранима (село Станишинци, село Гоч, Ро-

гавчина). Требало је разоружати стражу која је чувала магацине са оружјем, муницијом, експлозивом и исте запленили. Задатак ове чете је био и да прелази преко Западне Мораве и тамо изводи акције. Уместо додаћег комесара Одред Мише Годића, који је упућен за секретара СК Темнић — Варварин, за политкома је одређен Борислав Стефановић-Вуле.

Прва чета, дејствујући на терену Крушевац — Шиљеговац — Ђунис, одмах је отпочела са акцијама. Око 21 час 8. јануара чета је извела диверзију на железничкој прузи близу села Трубарева. Том приликом дигнут је у ваздух један пропуст, за чију је оправку било потребно осам часова. Бугари су одмах предузели репресалије.

Осмог јануара је од одабраних бораца Прве и Друге чете формирана ударна група са задатком да упадне у Крушевац и ликвидира неке Немце и њихове шпијуне. Директива за ову акцију добијена је од ОК Крушевац. Ова група успела је да ликвидира неколико непријатеља у овом граду, што је код становништва имало снажан одјек.

Терор окупатора је све већи, окупатору се у вршењу терористичких аката придружују четници под командом Кесеровића, који се са својим штабом налази у манастиру Стрмцу (срез копаонички). На терену има око шездесет црних тројки, од којих је свака наоружана машингеверима. Међу домаћим издајницима постојала је нека врста такмичења у хајци на све што је напредно. Да би се парирало дражиновцима на жупском и копаоничком терену, Друга чета је одржавши збор у Ломници пошла ка Копаонику и ухватила везу с једном Топличком четом код Гркљанских колиба. Том приликом формирано је и заједничко руководство, чији је командир био Пана Букић-Лимар, а политком је узет из Топличке чете. У покрету према Копаонику заједнички одред наишао је у пољу код села Разбојне, 18. јануара, ноћу, на Кесеровићев четнички одред. Том приликом дошло је до борбе. Четници су брзим и енергичним јуришем партизана били изненађени и принуђени на неорганизован отпор мањих група, које су партизани лако разбијали. После краће борбе за северну ивицу села четнички отпор је престао, а потом су се четници дали у панично бекство. Ова борба је први оружани сукоб између партизана и четника Драже Михаиловића под командом Кесеровића. Погинуло је тринаест четника, више њих је рањено а седам је заробљено. Међу погинулим четницима биле су два војводе и један четовођа. У овој борби погинула су два партизана. Партизанима су у руке као плен пала два пушкомитраљеза, доста бомби и муниције. Вративши се после ове борбе преко

Јаворца на Јастребац Друга чета се поново састаје са Првом четом.

План за дејство преко Западне Мораве остварен је делимично. Трећа чета је ту у првих шест дана постижала успехе а затим је доживела пораз. У борбама вођеним са четницима у селу Пољни, затим са СДС у Дубичу и код села Превешта, најзад опет са четницима у селу Надрљу, Трећа чета је ишла из успеха у успех, задајући непријатељу знатне губитке у погинулим, рањеним и заробљеним. Од 57 бораца чета је имала само једног рањеног друга. Плен је био тако богат да је сваки борац носио по две пушке.

У селу Стублу Трећа чета је заноћила 18. јануара у кући на самом врху села и као осигурање поставила осматрача на брду. Четнички, недићевски и љотићевски одреди блокирали су село са свих страна, ухватили осматрача и на препад напали чету. 19. јануара ујутру на партизане је припуцано са свих страна. Командир Миодраг Чајетинац-Чајка први је истрчао и први погинуо. За њим је тешко рањен политком Бора Стефановић-Вуле. На неповољном терену у селу, које је било у великој дубодolini, остали партизани били су обезглављени. Од њих 57 у Одред се после те борбе вратило само 14 бораца, од којих двојица рањена. Анализом је утврђено да је до неуспеха дошло из следећих разлога: 1) неповољан положај зграда у којима се одсело; 2) недовољно осигурање (само осматрач на ћувику и пожарни); 3) недовољна конспирација, јер су путовође пуштене и јер су вођени заробљени четници и недићевци; 4) остављање трага по великом снегу; 5) велика премореност људства у вишедневном маршу и борбама по великој зими и снегу и 6) велика надмоћност непријатеља (3 000 — 4 000 непријатељских војника). У овој борби је изгинуо најбољи борацки и руководећи кадар са терена трстеничког среза, што се касније одразило на јачање НОБ у трстеничком срезу.

Одлуком Главног штаба Одред је у то време добио назив „Мирко Томић”. Мирко Томић, оснивач Одрета и члан ПК за Србију и секретар МК Београд, погинуо је 17. јануара 1943. у Београду. После његове јуначке погибије „Глас” је писао фебруара 1943. године: „Нису га сломили ни хапшења ни затвор. Био је револуционар, неуморан, одлучан, непоколебљив ...”

Расински одред наставља своју борбу, поред војних акција одржава зборове и конференције по селима. Забрањује рад општинским управама, бори се против реквизиције. Једна група бораца ушла је 6. фебруара у Завод за пољопривредну производњу у Крушевцу и одагле однела један гештетнер. Једна десетина је 7. фебруара

демолирала новоотворени рудник у селу Гари. 12. фебруара оштећена је експлозивом пруга Браљина — Ћунис. 28. фебруара нападнута је и демолирана железничка станица Дедина.

Расински одред је 16. фебруара имао тешку борбу с Немцима у селу Слатина. Код Срндаљске реке 2 — 3 дана раније већ је вођена борба између Немаца и Топличког партизанског одреда. У Слатини налазила се тада само Прва чета Расинског одреда. Немци су, не знајући где се налазе партизани, пошли у правцу села Буци и Ломнице, претпостављајући да се партизани тамо налазе.

Рано изјутра Немци су у покрету наишли на партизане у селу Слатини. Партизани су почели да искачу из блокираних кућа. Развила се борба из непосредне близине, борба на живот и смрт. Немци су били распоређени с поља, имали су добре заклоне, и већ је неколико партизана пало покошено њиховим рафалима. Штаб Одред са једним делом чете био је у другој кући, у истом дворишту. Они су излетели из куће, што је донекле збунило Немце. Исто тако командант Одред командовао је да Трећа чета уђе у борбу (које ту није било), што су Немци схватили као да има још партизанских снага, те је њихово опкољавање ослабило, почели су да се концентришу па и повлаче. То су партизани искористили, извукли се из обруча и одступили према Јастрепцу. Према њиховим подацима Немци су имали у овој борби пет мртвих и три рањена. После неколико часова вратили су се у Слатину и, у знак одмазде, стрелјали неколико људи, запалили 27 кућа и ухапсили 25 лица. Кад се чета после ове борбе сакупила, недостајало је седам другова.

Друга чета је у то војне водила борбе са четницима и недићевцима у селу Вратаре, Вражогрнци, Набрђу и при прелазу реке Расине. Истовремено је једна група партизана, са позадинским партијским радницима и активистима, ликвидирала жандармеријску станицу у Равњаку, на самој периферији Крушевца.

Почетком марта Расински партизански одред има 120 бораца, распоређених у три чете. Одред има 5 пушкомитраљеза, 110 пушака, 15 бомби, 4 револвера ... Санитет у Одреду нема лекара. О рањеницима је бригу преузела партијска организација и сместила их у селима: Мудраковац, Капиција, Гаглово и Текија. Партија у Одреду има 17 чланова, 8 кандидата и руководство СКОЈ-а од 3 члана.

Другој чети дат је у то време задатак да се спусти на пругу Крушевац — Краљево с циљем вршења акција. Шестог марта ова чета водила је борбу с Немцима у селу Мачковац у близини железничке пруге. Чета је била изне-

нада нападнута од стране Немаца, који су извршили опкољавање зграде у којој је био штаб чете.

У овој борби на страни партизана било је два мртва, а на страни непријатеља два мртва Немца и један жандарм.

Друга чета се после ове борбе креће на терену Горње Расине и Пепељевачке реке. Имала је неколико успешних борби са четницима и недићевцима и једну успешно изведену диверзију на прузи Крушевац — Краљево код села Читлука, 17. марта.

После борбе у селу Слатина Прва чета, с којом је ишао штаб Одред, кретала се на терену Великог Шиљеговца и Рибара и одржала неколико зборова и конференција. На месту званом Чокотин Гроб, у близини села Каоника, чета је водила борбу са жандармима, од којих су двојица погинула. Ноћу између 17. и 18. марта дошло је до сукоба с недићевцима код села Сушице, којом приликом су борци Прве чете нападнути изненада, и у борби која се потом развила и трајала читав сат погинуо је само један партизан. Прва чета је 19. марта извршила напад на недићевце у селу Ловци. Позадински радници и активисти су 28. марта извршили диверзију на прузи Сталаћ — Ћићевац.

У Расинском одреду априла месеца за комесара долази Јанко Милојевић. Пошто су рањеници често, издајом, падали непријатељу у руке, на Јастрепцу су у то доба ископане две добре земунице за смештај рањеника, које су биле снабдевене потребним санитарским материјалом. На друму Крушевац — Брус једна група из Одред напала је 5. априла камион љотићеваца код села Липовца. 7. априла нападнут је и други камион, којом приликом су погинула два љотићевца и један партизан. 16. априла вођена је борба код села Стопање у којој су погинула два недићевца. Истога дана друга група партизана из Расинског одред водила је борбу са четницима код села Омашнице којом приликом је погинуло седам четника. Априла месеца Расински одред одржао је још низ зборова и конференција по селима и попалио више општинских архива. 2. маја група партизана извршила је диверзију на станици Кошеви. 3. маја вођена је борба код Наупаре — пет љотићеваца је погинуло. Одред се омасовљује, маја месеца само из села Купци долази дванаест нових бораца. У селу Разбојни 29. маја вођена је борба са недићевцима, четири су убијена.

Према једном извештају штаба Расинског одред, који је упућен ОК-у почетком јуна, и потписан од команданта Горског и комесара Добрице Ћосића, види се да је Одред тада бројао око 140 људи, наоружан, поред осталог, са 11 пушкотраљеза, једним холандским митраљезом и једним машингевером. Пушака је било у резерви, само

је муниција недостајала. Одред је имао и интендантуру, али му је обавештајна служба била слаба. Одред је подељен у три чете и један ударни вод. Свакој чети одређен је рејон дејства. Једна од чета, у сарадњи са деловима Јастремачког одреда, делује на терену Жупе и Копаоника. Одред има и санитарског референта који је у исто време и управник болнице на Јастрепцу која се, као што је речено, налазила у земуницама и пребацивала се с места на место.

Једна од најзначајнијих акција Одред током јуна јесте напад који је Друга чета са једном четом топличких партизана, у свом кретању ка Жупи, извршила из заседе у селу Ћелије на немачке камионе. Том приликом, према непријатељском извештају, Немци су имали укупно 18 мртвих и 5 рањених.

После ове борбе Немци су отпочели с масовним хапшењима у Крушевцу и у селима у округу. У тим хапшењима учествовали су и органи СДС. Међу њима се посебно истицала станица СДС у селу Горњи Степош. На сам дан стрељања родољуба 28. јуна у Крушевац се авионом пребацио окупациони командант Србије генерал Мајснер, који је лично руководио стрељањем. Тог дана стрељано је по списку 325 лица, међу којима и добар део комуниста, симпатизера и сарадника НОП.

У овом периоду Одред организује 27. јуна акцију за разоружање станице СДС у селу Горњи Степош. Пред стражарима су се партизани појавили као немачка јединица из Крушевца, која је дошла у контролу станице СДС у Степошу. Партизани су већином били преобучени у немачке униформе. Мислећи да су прави Немци, стражари су предали оружје. Потом су партизани ушли у станицу, разоружали командира, недићевског наредника, и целу станицу. Недићевци су се утркивали пред „Немцима“ да би показали колико их воле и колико су им верни. Износили су све акције и успехе у борби против партизана и у колико је борби ко и колико пута учествовао и убио партизана, припадника или симпатизера НОП. По завршетку „контроле“ и саслушању недићеваца, партизани су неке стрељали, а неке повели са собом на Јастребац. Плен: 16 пушака, холандски митраљез, два сандука муниције и бомби; храну, одећу и постељину запленили су и понели са собом. Ова акција је позитивно одјекнула код народа а задала страх непријатељу. Мале жандармеријске и љотићевске станице јачине одељења, вода до чете нису смеле више саме, као посаде, да очекују напад партизанских јединица. Непријатељ их је концентрисао у већа, обично среска места.

У међувремену партизанске ударне групе су непрекидно вршиле диверзије на пругама: 11. јуна срушен је мост на реци Пепељуши између Крушевца и Кошева, а

ноћу између 14. и 15. јуна експлозивом је оштећена пруга Ђунис — Браљина.

Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију донео је јула месеца одлуку о формирању бригада, па је у вези с тим издао наређење штабу Расинског партизанског одреда о формирању једног ударног батаљона, који ће ући у састав бригаде. „У тај батаљон одабраћете добре и дисциплиноване борце“, каже се у наређењу. „Штаб Одредa ће непосредно руководити батаљоном који ће и даље дејствовати на терену Одредa до нашег даљег наређења.“ У наређењу се изричито наглашава да стварање бригаде не значи расформирање Одредa. Од бораца који не улазе у састав ударног батаљона формираће се одред са задатком да води акције на свом терену и да се ојача. Појава јачих партизанских снага као што је бригада деловаће позитивно на јачање самог Одредa, извршиће се већи политички утицај и доћи ће до већих и успешнијих акција. Постављени задатак о формирању овог батаљона треба да буде извршен 25. јула. У вези с тим штаб Одредa треба да се позабави питањем извршења акција за набавку муниције. Крајем августа, у присуству Недељка Караичића-Брке, у циљу спровођења ове директиве формирају се два батаљона, од којих је један Ударни, а други Теренски. Штаб Одредa чине: Драгослав Петровић-Горски, командант, и Пане Ђукић-Лимар, заменик команданта Одредa и командант Ударног батаљона. Политком Одредa је Јанко Милојевић-Ђема, а његов заменик Властимир Годић-Миша. Политком Ударног батаљона је Никола Бугарчић, а његов заменик Бошко Алексић. Командант Теренског батаљона је Страхинја Ераковић, заменик политкома Животије Савић-Срба, а политички комесар Влада Бајчевић. Батаљонима су уједно постављени задаци. Независно од територије, Ударни батаљон треба да делује тамо где је потребно и удара на јаче групације непријатеља, на пругу, да удара по јачим групацијама четника, који су већ формирани у групе корпуса. Задатак Другог (Теренског) батаљона је да чисти и одржава терен, прикупља људство, одржава конференције и обезбеди прилив нових бораца.

Одмах по формирању од стране штаба Расинског партизанског одреда, Ударни батаљон (**отпочиње** са извршењем задатака који су пред њега постављени, па је кренуо на марш северно од Блаца до југозападне стране Јанкове клисуре с циљем да се нападне четници и од њих заплени ратни материјал који на Малом Копаонику, северно од села Музаћа, спуштају падобранима Енглези. На месту званом Лепа Гора дошло је до борби с четничком топличком бригадом. Напад је извршио Ударни батаљон. Прва два вода, према добивеном распореду још нису успели

ни да стигну на означена места, а главнина батаљона наишла је на четничку заседу. Чим су четници отворили ватру на партизанску претходницу, наређен је јуриш. Батаљон је успео да зароби 7 четника, 4 товарна коња, 12 пушака, 2 аутомата, једно буре енглеских бомби, 8 енглеских пушака, једно буре енглеских ципела, падобране као и други материјал. Батаљон је затим кренуо према Јаворцу у намери да се после пребаци на Јастребац. Међутим батаљон је ту нападнут четничком ватром из аутомата и митраљеза па је настала борба на блиском одстојању. Четници су имали око 40 мртвих и рањених. Заплењено је 20 пушака, 5 аутомата и доста муниције. На страни партизана није било ни мртвих ни рањених.

Ударни батаљон водио је борбу код села Јабланице са недићевцима 14. септембра, и разјуррио их преотевши им сву реквизицију. 18. септембра, дошло је до сусретне борбе између Расинског одреда и четника код села Петине. Четници су били разбијени уз 8 погинулих и 14 заробљених. Партизанима је као плен пао у руке један тешки митраљез и 16 пушака. Двојица су рањени од којих је један умро. Сутрадан, 19. септембра, дошло је на истом простору до нове борбе у којој је опет било 8 мртвих четника. Одласком Горског за штаб јужно-моравске зоне у Пустој реци, за команданта Расинског одреда дошао је Чедомир Симић, за политичког комесара Животије Савић, а за његовог заменика Миша Годић. Одред је, 1. октобра, извршио напад на железничку станицу Дедина; 10. октобра зауставио је и запалио воз на прузи између Кошева и Читлука, која после тога није радила дуже време; 20. октобра извршила је напад на један немачки аутомобил код Кобиља, рањена су четири Немца а аутомобил запаљен.

Ударни батаљон Расинског одреда извршио је 23. октобра акцију у самом Крушевцу. Партизани су упали у фабрику вагона и то у тренутку када је радила ноћна смена. У самој фабрици партизани су одржали краћу конференцију са ноћном сменом радника и позвали их да напусте посао и придруже се партизанима. Из фабрике партизани су узели неке каишеве, из једног тенка који су запалили, а који је био на оправци, узели су бензин и запалили три фабричка одељења са северне стране. По завршеној акцији, партизани су се извукли. Њима се придружило неколико радника. После акције, кад је пожар букнуо, на лице места дошао је сам крајскомандант па је преузео команду око гашења пожара, којим је био захваћен велики део фабрике.

Све већи успеси партизана нагнали су четнике Драже Михаиловића да изврше концентрацију својих снага у селу Злегињу. Тамо је 24. октобра дошао Кесеровић са око 600

људи, потпоручник Радивоје Миливојевић са око 150 људи, Никола Гордић са око 250 људи и поручник Мирко Томашевић са око 300 људи. Такође су тамо стигле и неке моравско-четничке бригаде. Концентрација је извршена у циљу организовања напада на партизанске снаге. Четници тада још увек примају енглеску помоћ у оружју, муницији и осталој спреми.

Отпочињући офанзиву противу партизана, Кесеровић је радиограмом известио Дражу Михаиловића да му за такав потхват недостају снаге. „Потешкоће су, вели он, велике јер су мање групе (партизана), а Јастребац је толики да су потребне армије ради његовог детаљног претреса“. Четници су са народом у својим покретима по терену поступали са свом познатом бестијалношћу, на њиховим камама крв се није сушила.-

На терен Расине пребацила се половином новембра Прва јужноморавска бригада, која се је, уз садејство Расинског одреда, достојно обрачунала са овим четничким снагама.

У почетку 1943. год. јединице Расинског партизанског одреда уништавају готово цео апарат старе власти и по селима доње Жупе, где поред општина спаљују поште и организују сечу телеграфских стубова. Те мере утичу на брже опредељивање сиромашних сељака да активно помажу Одреду и политичким органима на терену. Јединице Одреда поред скупова, у већем броју мањих места, одржавају зборове и конференције у Трнавцима, Злегињи, Доњем Ступњу и Гаревини.

Одбори НОФ и НО у Расини, у неким селима од маја садејствују у борбеним акцијама Одреда. Нарочито у околини села Купаца, и у селима Читлуку и Вучаку где је НОП већ добро организован политички покрет. Истовремено у селима на левој обали Западне Мораве (Велика Дренова, Страгаре, Мала Дренова, Милутовац, Орловац, Коњух и друга) где је НОП такође добро организован, неки одбори предузимају самосталне оружане акције. Тако група припадника НОП у Великој Дренови организује убиство злогласног Милана Церовића, команданта четничког батаљона чије су црне тројке поклале око 300 људи. НОФ у овом селу омогућава најшири илегални рад позадинским радницима, а у извршавању задатака учествује и већи број жена, па и дечака и девојчица. У суседном Страгару НОФ ради скоро јавно, па се и испраћај бораца врши уз организовану весеља.

За делегате Другог заседања АВНОЈ-а ОК предлаже ПК седам најистакнутијих бораца и политичких радника. У ово време слободна територија испод Јастрепца проширена је све до Крушевца. У хроници села Ломнице

стоји: „Од новембра месеца 1943. године активисти наших села почињу поносно да носе оружје јавно. Створен је сталан наоружан центар којег је касније заменила команда места. Обезбеђена је нормализација функционисања народне власти”.

У току 1943. године реорганизовали су се или формирали као нови народноослободилачки одбори: у Расини — Текија, Капиџија, Мали Шиљеговац, Головоде, Рлица, Модрица, Бован, Каоник, Велики Шиљеговац, Трмчаре, Седемче, Купци, Горњи Степош, Буковица и Наупаре. У Темнићу — Тољевац, Бачина, Церова и Крчин; у Жупи — Александровац, Гаревина, Злегиње, Стубал и Лесеновци; у срезу трстеничком — Селиште, Стопања, Мала Дренова и Орловац; у срезу крушевачком — Бела Вода, Пакашница и Доњи Степош.

ПОДРУЧЈЕ НИША. — БОРБЕ 1943. ГОДИНЕ

Година 1943. започела је и у округу нишком такође са много проблема за НОП. Налет за налетом непријатеља уништавао је партијске кадрове, кидао везе и разбијао тек створене групе. ПК је Милисаву Караичићу, писмом од 31. јануара 1943, ставио у задатак да највећу пажњу обрати на Ниш и Зајечар, јер су се тамо показале „огромне слабости”. У истом писму даље се каже: „У интересу учвршћења тамошњих партијских јединица укидамо Покрајинско поверљено а тебе кооперирамо у ПК и као члана ПК упућујемо те да средиш стање у ОК1 и ОК2”.

У то време напори новог секретара ОК Ниш Десимира Јововића да покрене МК и организовани рад у Нишу наилазили су на велике тешкоће. 29. фебруара ухапшен је Миша Обрадовић, секретар МК, који је открио све што је знао. А знао је много, јер је држао доста веза, познавао многе људе и пунктове. Па ипак континуитет у раду није се прекидао ни у тим најтежим данима.

ОК је упорно настојао да реорганизује и поново активира рад партијске организације на терену а тако исто да повеже групе бораца Нишавског (Сврљишког) и Озренског одреда и да те одреде поново организационо постави. Како је раније дата сагласност да у ОК Ниш уђе Слободан Жилник-Конрад и Душан Тасковић-Срећко, то је ОК Ниш, крајем маја 1943., са Десимиром Јововићем као секретаром и функционисао у том саставу. Августа месеца одређени су поједини другови за партијски рад по срезовима. На челу такве групе за нишки срез био је Драгомир Стојановић, за алексиначки Јелка Марнишић; за Белу Па-

ланку — Пирот — Цариброд Веља Костић; за ражањски срез Ратомир Војиновић; сокобањски Тихомир Гојковић и сврљишки Јован Митић. Ове су групе иначе имале да на одређеном простору припреме терен за стварање партијских актива и партијских јединица.

У овом периоду рада и борбе Партије на подручју нишког округа у писму ОК Ниш члану ПК Милисаву од 12. августа 1943. каже се:

„... Ми смо обухватили све срезове. У нишком ради укупно 6, у лужничком 4, у белопаланачком 3 (један члан, један кандидат, један обичан партизан), у пиротском ради укупно 4, од тога су два партизана; у сврљишком ради 4, од којих је један партијац. За остале ти је познато. Учү ћемо пребацити у бањски срез да би се тамо организационо поставио партијски рад.

Материјал смо прорадили у овом крају, углавном организациона питања. Прилике нам нису дозвољавале да темељито све прорадимо. Зато је дато свакој групи да га проучи посебно, па ћемо идући пут све остало прорадити. Преко свих организација поставили смо као главно и најозбиљније питање стварања Партије од поштених и сиромашних сељака, јер ћемо се тако најбоље учврстити и имаћемо сигуран ослонац“.

Даље, у извештају се каже да батаљон, који је формиран и попуњен јастрепчанима, није извршио свој задатак, јер је обишао само ражањски и алексиначки срез и уз пут је извео неке ситне акције,

„што сматрам није довољно, с обзиром да народ жели да види војску... Ми имамо једну десетину нових младих другова и седам озренаца. Мобилисаћемо још сигурно једну десетину, но то би били све нови другови, зато нам је потребно и двадесет старих истакнутих бораца са искусним командиром по могућности и политичким руководиоцем. Терен није рђав и једна добра чета могла би да маневрише од Буковика до Пирота ... У Нишу још нисмо формирали руководство Месног комитета СКОЈ-а, јер нисмо могли проверити и упознати који су најбољи да би им могли поверити тај рад и дали задатке. То ћемо учинити убрзо, јер их Мила све познаје, па ћемо то одмах предузети. Формираћемо сада Окружни комитет СКОЈ-а са Милом (Даницом Николић-Лалом) од три друга ...“

Напори Партије у периоду од маја до октобра 1943. године виде се такође из извештаја ОК од 17. септембра 1943.

„... Ми смо одржали партијски састанак и претресли сва организациона питања и истакли све слабости, тако да смо сада, може се рећи, учврстили стање у овом крају. Поставили смо следеће задатке: 1) стварање Партије од најбољих и најпоштенијих сиромашних људи, 2) стварање антифашистичке омладинске организације, 3) поставили смо најодлучније рад са женама и стварање антифашистичких женских одбора, 4) поставили смо рад народноослободилачких одбора и одредили њихове задатке, да се што шире повезују са масом и тумаче нашу борбу.”

Према подацима у нишком срезу са Запаљем тада је радило укупно 4 партијца, 2 кандидата и 10 припремљено за кандидате. У СКОЈ-у је било 17, а обухваћено је још 35. Крајем 1943. формирана је у санаторијуму Кнез Село партијска ћелија од три члана, која је радила на умножавању материјала, и преко ње је успостављена веза са околним селима.

Скојевско руководство успело је да до краја 1943. године створи јаке омладинске активе. Нарочито је добро био организован омладински актив у Гркињи, чији се рад осећао не само у том селу већ и у околним. Јаки су били омладински активи и у Малчи, Каменици, Драшковој Кутини, где су били претежно радници из Ниша, затим у Сићеву. Било је омладинских актива са по неколико чланова и у Ореовцу, Миљковцу, Горњем Матејевцу и Вукманову. У октобру месецу ради се нарочито на стварању и обнављању народноослободилачких одбора, којих је било у Хуму, Сићеву и Каменици. У другим селима постојали су одбори НОФ или по неколико активиста као у Палини, Трупалу, Бресници, Лесковику, Доњем Матејевцу и Горњем Комрену.

И у граду Нишу омладина је интензивно настављала борбу. Провалом, фебруара 1943. године, ОК КПЈ био је готово уништен, али је крајем августа формиран Месни комитет СКОЈ-а, који почиње организовано деловати. Поново се обнављају јаке скојевске организације. У Првој мушкој гимназији деловало је организовано 14 скојеваца. У Другој мушкој 12, у Женској 5, међу студентима 6, у Трговачкој академији 4. Међу радничком омладином није добро спроведена организација изузимајући Фабрику дувана, где је постојала група скојеваца и два члана Партије. Омладина има своју малу технику и прештампава чланке из „Пролетера” и „Гласа”. Почињу опет акције омладинаца, које, иако

ситне, показују апсолутну немоћ непријатеља да их спречи. Уништавају се непријатељске плакате, посипају киселином аутомобилске гуме, широко се скупљају прилози за НОП. Уништавање непријатељских бицикала од стране омладине била је честа појава.

У сарадњи са омладином, а и посебно, врло је активно радио болнички актив на извлачењу санитетског материјала. Потреба за истим била је велика, јер је на Јастрепцу било доста рањеника. Скупљени санитетски материјал достављан је преко веза у Мостовској радионици, Каменици и Хуму, куда су директно долазили и партизани.

Организовани рад се одвијао такође у Мостовској радионици, али је и у другим предузећима било симпатизера и активиста, који су врло често испољавали иницијативу и жељу да на неки начин помогну НОП.

Што се тиче омладинског рада и борбе по срезовима нишког округа као и уопште политичког рада у сврљишком срезу, рад је био отежан; тамо је постојао један омладински актив у Округлици и један НОО у Извору. У Белопаланачком срезу деловала су, поред среског партијског руководства, и два члана КПЈ и два кандидата. У Букуровцу је постојао омладински актив којим су руководила два скојевца. Омладинских актива је било такође у Белој Паланци, Моклишту и Клењу. У Доњем Рињу и Букуровцу радили су народноослободилачки одбори непрекидно почев од 1941. године. Одбори НОФ постојали су у Горњем Рињу и Врандолу. У моравском срезу провале су нанеле доста штете, али рад је убрзо обновљен и настављен током читаве 1943. године. Тамо врло успешно делује Срески комитет КПЈ, који има своју технику у Лозници и партијске ћелије у Лозници, Трњану, а касније у Каменици, Моравцу, Доњем Адровцу и Нозрини. Масовна упоришта налазила су се нарочито према Јастрепцу, као резултат деловања Јастребачког одреда и разбијања четника у В. Шиљеговцу и Вулини. На овом терену радило је интензивно десет народноослободилачких одбора и пет организација жена у селима. У алексиначком срезу погибија групе партизана у Суботинцу се јако осетила, али рушењем алексиначких рудника морал се поново подиже и омогућава рад партијске групе. У Алексинцу се обнавља рад омладинског актива, а такође и у селима Бобовишту, Суботинцу, Тићини, Бујмиру, Глоговици, Црној Бари, Пруговцу и Доњој Трнави. Илегални НОО створени су у Мозгову, Брадарцу, Рутевцу, Суботинцу, Доњој Трнави, Веле Пољу, Белом Брегу, Глоговици и Преконозима. На јачању народноослободилачких одбора ради нарочито Срески НОО одбор, који се ствара крајем 1943. године. Он упућује проглас и даје импулсе за још веће њихово учвршћење.

У сокобањском срезу рад се интензивира у другој половини 1943. године. На овој територији формиран су народноослободилачки одбори у Врмци, Сесалцу, Милушинцу, Богдановцу и Рујишту. У ражањском срезу рад се поново активира средином године у многим селима, док Црни Као остаје непрекидно снажно упориште и пункт за повезивање између Јастрепца и група Озренског одреда. Активирање сарадника спроводило се одржавањем многих политичких конференција и зборова, као и скупљањем оружја. С обзиром на велике потребе квалитетнијих партијских кадрова за разне руководеће послове, ОК је у месецу новембру 1943. организовао у Липовцу, срез алексиначки, партијски курс ради подизања теоретског нивоа, нарочито нових чланова Партије. На курсу који је трајао десет дана, било је укупно четрнаест чланова Партије. Курсом су руководили Душан Тасковић и Слободан Жилник, чланови ОК. Овај курс био је неопходан, јер је потреба за руководећим кадром била велика. ПК је још 30. јуна дао директиву за организовање оваквих курсева.

„... У последње време ми смо наше партијске организације снабдевали огромном количином разноврсног партијског материјала, који ће бити од огромне помоћи за даљи правилан развој и учвршћење партијске линије наших организација. На основи тога материјала могуће је и нужно да се одмах образују партијски курсеви за политичко и идеолошко подизање првенствено руководећих кадрова у округу и по срезовима. На тим курсевима који могу трајати 7 до 15 дана, неопходно је прорадити реферат о Партији, основе Лењинизма, „Пролетер“ и неопходне главе Историје ...”

Но ситуација је и даље била све боља. ОК је могао известити 7. септембра 1943. да је страх код сељака разбијен и да се сада може слободно кретати и радити, да се много лакше улази у село, да више не постоји проблем људства за одред, већ руководство одреда. Формирање Озренске чете септембра месеца, која је почела да се креће по терену и изводи ситне акције, било је, може се рећи, прекретница.

Ражањска група Озренског одреда, са комесаром Одредом Ратомиром Војиновићем на челу спојила се почетком 1943. са групом Тимочана и бораца из Заглавске чете. Они су се заједно кретали и напали рудник Боговину, али та

акција није у потпуности успела јер је непријатељ добро чувао овај рудник.

Група од дванаест бораца Озренског одреда са Момчилом Поповићем и Драгчетом Миловановићем на челу, остављена је по плану и споразуму на алексиначком терену, по чему је и названа Алексиначка група. Међутим, 3. фебруара 1943. она је сишла у село Суботинац, у коме су је издали и мучки напали. Десет их је погинуло, а само су се двојица спасли. Погинули су и вође групе Момчило Поповић и Драгче Миловановић, чије су главе биле уцењене свака са по 100.000 динара. Непријатељ се бучно хвалио да је Озренски одред потпуно уништен. Ситуација је била одиста тешка.

Фебруара 1943. године одваја се од Тимочана група Озренаца са Слободаном Жилником и Ратомиром Војиновићем-Находом и полази на своју територију да би 28. фебруара 1943. извршила напад на рудник „Соко“ код Читлука. Извештај среског начелника од 6. марта 1943. је тврдио да је напад извршило 25 до 30 људи, који су минирали рудник и машинска постројења и изазвали експлозију. Већ после неколико дана ова се група, као Озренски одред, појављује у Лабукову где држи збор.

Из Тимока је на нишки терен још јануара 1943. дошла група Душана Тасковића-Срећка која је бројала шест бораца. Она се отада кретала око Ниша, по селима Хуму и Сићеву, одакле је хватала везе са партијском организацијом у Нишу као и групама бораца и партијским организацијама у околним срезовима, па и преко демаркационе линије.

Секретар ОК је у селу Црни Као успоставио везу са групом Слободана Жилника која је бројала осам бораца, а одатле је пошла за Тимок. На Илинским појатама долази до борбе са недићевцима, у којој је погинуо Боровоје Пауновић-Новица, члан ОК Ниш.

После тога удружене групе Озренаца и Тимочана кретале су се заједно по терену и одржавале зборове и конференције по селима. Но како су те снаге ипак биле релативно мале а и исцрпене у сталном покрету и борби, то је на састанку руководства 6. априла 1943, на коме су присуствовали Недељко Караичић, члан ПК, Десимир Јововић и Слободан Жилник, у име ОК Ниш, као и Мија Станимировић и Живан Васиљевић у име ОК Зајечар, у складу са већ постојећим сугестијама ПК, донесена одлука да се затражи једна чета I јужноморавског партизанског одреда, која ће помоћи да се ојачају и обнове Озренски и Тимочки одред, да се одреди уведу у борбу и учврсте, да се покаже непријатељу и народу овога краја да партизани нису уништени трагедијом Момчилове и Драгчетове групе у Суботинцу.

У другој половини маја 1943, ова чета је дошла са Јастрепца. У њој је било и седам бивших бораца Озренског партизанског одреда, који су се својевремено пребацили на Јастребац и добро су познавали терен. Она је 9. јуна са успехом извршила напад на алексиначке руднике мрког угља, о чему је већ било речи. Са четом је тада у партизане пошло и неколико рудара. Партизани су се повукли без губитака према Буковику.

Ова чета је ликовирала издајнике Драгчетове групе из Суботинца и водила борбу на Маљевику, а заједно са Тимочким одредом код Троглам Баре против жандарма. На овом терену чета се задржала око месец дана, а затим се вратила натраг, на свој терен. Боравак и борба ове чете на нишком терену повољно су деловали на даљи развој НОП у овоме крају.

Секретар ОК вратио се из рејона Тимока почетком маја и позвао све групе из околине Ниша на састанак који је крајем маја одржан на Каменичком вису и на коме су, поред чланова ОК, били сви преостали политички радници Озренског и Сврљешког (Нишавског) одреда; Драгомир Стојановић-Војкан, Веља Костић, Јован Митић, Александар Стевановић-Бане, Ратомир Војиновић-Наход, Нада Прица, Лазар Ђурђевић-Тића. На овом састанку окупиле су се све групе које су се до тада појединачно кретале по срезовима округа нишког, сем групе у пиротском крају, са којом је веза успостављена касније, тек у августу месецу. На овом састанку третирано је питање обнове Озренског одреда и организације политичког рада на терену. Прво је извршена анализа политичког рада на терену округа, да се утврди са колико се чланова Партије, кандидата и скојеваца располаже. Разговарало се такође о односима међу људима, претресана је ситуација на терену. Закључак је био да се једна група другова одвоји за политички рад у срезовима нишком, алексиначком, сврљешком, ражањском и белопаланачком, што је августа месеца и учињено, о чему је већ било речи. Септембра 1943, од групе озренаца са Јастрепца, њих 15, и још толико бораца са терена, формирана је Озренска чета која је имала око 30 бораца укупно. Ова чета се одмах пребацила у Заплање, где је напала четнике код Власа, разоружала финансије у Душнику, побила неколико четника у Гацином Хану и одржала неколико конференција са народом по Заплању. Овај поход у Заплање био је новембра 1943. године.

Делатност ове чете и рад политичког руководства снажно су утицали на расположење маса овога краја. 25 новембра, по директиви Партије и Одред, долази група скојеваца из Ниша, 23 омладинца укупно. Одлазак ових

омладинаца у партизане одјекнуо је снажно у Нишу. Родитељи су похашени. Министар просвете Недићеве владе долази у Ниш да држи конференцију. Полиција, и непријатељ уопште, били су изненађени и заплашени.

За омладинцима из Ниша дошло је из Доње Тржаве још 17 бораца, из Малче 4, из Хума 18, а појединачно и из других места. Тада је, крајем новембра 1943, од окупљених око 80 бораца формиран батаљон који је носио назив „Озренски батаљон“. Командант батаљона био је Јоца Савковић, комесар Тиха Стојановић. Батаљон је имао три чете.

Озренски батаљон је 13. децембра потукао недићевце и четнике код села Коњска Пољана. Том приликом је заплењена архива четника Драже Михаиловића, која је дала драгоцене податке о организационој структури дражићевске организације на терену округа. Затим је Озренски батаљон разбио око 120 четника који су га напали код Ветрила. Децембра месеца батаљон се код Лабукова састао са Првим батаљоном Тимочког одреда. Заједно су напали око 300 четника у Попшици, срез сврљишки, и тако их поразили да су четници имали око 25 мртвих и око 120 заробљених. Заплењено је 150 пушака. Четници се среде и изврше поново напад пошто су им изненада пристигле нове снаге. У гужви која је настала заробљени четници су се разбежали. Партизанске снаге озренаца и тимочана бројале су укупно око 250 бораца, а губици у овој борби били су пет мртвих и девет рањених. Следећу борбу сам Озренски батаљон је имао такође у децембру 1943. код Градишта, где је разбио Другу четничку белопаланачку бригаду. Тиме се углавном завршавају борбе одреда у околини Ниша у 1943. години, који су се поново омасовили.

Што се тиче пиротског краја, од стране штаба Сврљишко-нишавског одреда упућена је почетком јула 1942. године, пре Аћимовићеве офанзиве, II чета овог Одрода (нишавска) на ово подручје. Ова чета је имала за задатак да се у догледно време омасови и прерасте у нов одред и да својим акцијама уништава средства комуникација и веза непријатеља (пруга и интернационални пут Београд — Софија — Истанбул). Људство које је ушло у састав ове чете било је већином са територије Пирота и околине. Командир ове чете је био Славко Асенов Друцанов-Балкански, политички комесар Добрица Кртаљевић-Душко (погинуо приликом преласка бугарско-недићевске демаркационе линије), а партијски руководилац Мицић Милоје-Витко, који је по погибији Кртаљевића преузео и дужност политичког комесара чете (погинуо крајем 1942). После разбијања Сврљишко-нишавског одреда, као и после по-

гибије одговорних руководилаца ове чете, људство чете је било препуштено само себи, без везе са Одредом и Окружним комитетом, разбило се у неколико група и свака група деловала је сама за себе. Укупно је погинуло седам бораца.

Оваква ситуација трајала је све до фебруара 1943. године, када на територију Пирота и околине, по задатку ОК, долази група партијско-политичких радника са Душаном Тасковићем-Срећком на челу. После доласка ове групе настаје интензиван политички рад. У Пироту и по селима обнављају се старе и стварају нове организације НОП. У току априла и маја 1943. повезују се све групе партизана и појединци који су били заостали на овом подручју. Од ових бораца, као и новопридошних, формира се једна чета од преко двадесет бораца, која у периоду мај — јуни 1943. изводи мање акције по селима нишавског (пиротског) среза (паљење општинске зграде са архивом у Топлом Дољу и ликвидација бугарског кмета, ликвидација бугарских шпијуна у селима Гостуши, Вел. Лукањи, Црном Врху, Рагодешу и Базовику; паљење радионице са преко десет вагона качкаваља који је био припремљен за испоруку немачкој војсци на источном фронту, и друго).

По директиви ОК Ниш, крајем јуна 1943. ова чета, заједно са партијско-политичким радницима, пребацила се у нишки срез. Средином јула на планини Вишеград код Сисевца одржано је саветовање свих партијско-политичких радника са територије нишког и пиротског округа. Овим саветовањем руководио је секретар ОК Десимир Јововић-Чича. После овог саветовања створена је једна чета у јачини од 30 људи, наоружана, поред осталог, и са 4 пушкомитраљеца. По повратку у пиротски крај одржавала је конференције по селима у околини Пирота и изводила акције (паљење општине и разоружавање сеоске страже у Клисурси, ликвидација издајника у Држини, Нишору и Ореовици и др.). Две најзначајније борбе ове чете су: напад на бугарску пограничну караулу код Седлара, којом приликом је заробљено 15 бугарских војника са целокупним наоружањем и опремом и уништена караула (погинуо један борац ове чете) и борба са једним одредом бугарске полиције и војске, у јачини од 600 људи. Ова друга борба, септембра 1943, одиграла се на седам километара од Пирота у близини села Градашнице. Трајала је три сата и у току борбе убијено је 15 полицајаца, а од стране партизана погинуо је Петар Игњатовић-Лозовски. После ове борбе чета се пребацила у срез лужнички, повезала се са II јужноморавским одредом и заједно са њим, почетком октобра, напада на јако утврђени бугарски погранични штаб у Љуберађи. После ове борбе вођена је тешка борба са јаким снагама бугарске

војске код Ракова Дола. Након ових борби чета је ушла у састав II лужничког батаљона II јужноморавског одреда.

Средином јула 1943, као што је већ речено, одржано је окружно саветовање свих партијско-политичких радника са територије нишког и пиротског округа, под руководством секретара ОК Ниш Десимира Јововића-Чиче. После овог саветовања, по директиви ОК, формира се партијско поверенство за срезове пиротски, белопаланачки, царибродски и лужнички. Секретар овог поверенства био је Велимир Костић-Бајез. Такође је створено и скојевско среско руководство.

У селима нишавског (пиротског среза) долази 1943. до формирања народноослободилачких одбора. Одбори су формирани у селима: Петровцу, Нишору, Добром Долу, Сопоту, Сукову, Градишту, Обреновцу, Срећковцу, Суковом Блату, Топлом Долу, Црвенцу, Гњилану и Рагодешу. У свим овим селима створени су омладински активни, који су развили политички рад међу омладином. Поједине омладинске групе у неким селима биле су наоружане и повремено су учествовале у разним акцијама са активним партизанима. Такве групе постојале су у селима Петровцу, Нишору, Јалботини и Црвенцу.

У самом граду Пироту у 1943, после низа провала и хапшења, нарочито у току 1942. године, активизирају се и стварају нове групе активиста међу грађанима а нарочито међу омладином. У 1943. години може се рећи да је, у односу на раније године, та активност имала систематски и организованији рад. Чланови партијског и скојевског поверенства врло често долазе илегално у сам град, где са низом грађана и омладинаца одржавају илегалне састанке. У сва три пиротска рејона стварају се снажни активни симпатизера, који се масовније повезују са грађанством и омладином Пирота. Пропагирају се идеје НОП, дели се и чита разни штампани материјал (вести, разне брошуре и леци, марксистичка литература и др.), сакупља се добровољни прилог у новцу, одећи, обући, санитарском материјалу и др. Сакупљају се исто тако оружје, муниција и организује се и оправка оружја које је оштећено приликом борби са окупаторским оружаним јединицама, нарочито у Тија-Бари, Новој Мали, блоку „Кале“ и омладинском активу у гимназији. Нарочито је добро радила партијска техника основана августа 1943. године. У току рада ове партијске технике штампан је разни материјал. Редовно су излазили недељни билтени од 300 — 500 примерака, који су третирали војно-политичку ситуацију на фронтима и у свету. Поред овога штампани су разни прогласи ЦК Југославије, ПК за Србију, Окружног комитета, партијског поверенства и разни материјали до-

бијени из Одрета. Марксистичка литература је исто тако заузимала видно место у материјалима штампаним у овој техници. Тираж појединих прогласа и летака достигао је цифру од 3 000 комада. У току рада ове партијске технике укупно је издато преко 25.000 разних штампаних примерака. Техника је радила непрекидно све до ослобођења Пирота.

1943. — БОРБЕ НА ДЕСНОЈ ОБАЛИ ЈУЖНЕ МОРАВЕ. ДРУГИ ЈУЖНОМОРАВСКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД

Почетком 1943. године борба се распламсавала на десној обали Јужне Мораве ширећи се све дубље према Бугарској, Македонији и Космету. 13. јануара 1943. црнотравски одред напада Момин Камен са задатком да уништи познати каменолом, железничку станицу, мост за друмски саобраћај преко Јужне Мораве и железнички тунел. Уређаји каменолома су порушени као и друмски мост, али је тунел остао неоштећен јер су се борци превише задржали на извлачењу експлозива из тунела као и на ликвидацији једног камиона са немачком посадом. Непријатељ је одмах у почетку напада обавестио суседне гарнизоне и из Владициног Хана пошло је у помоћ 15 камиона Немаца. Тада је такође наишла и једна композиција воза са бугарском војском која је ступила у борбу. У тој борби погинуло је 10 Немаца и Бугара док је 13 Немаца заробљено. На страни партизана погинуо је командир вода Бенковски, бивши бугарски војник и још једна другарица. Заплењено је десет пушака и пиштоља, један пушкомитраљез, доста муниције и три милиона лева. Ово је прва већа партизанска акција у самој Грделичкој клисури и у народу је силно одјекнула, док је код Бугара унела велико неспокојство.

После напада на Момин Камен, тј. одмах сутрадан, окупатор предузима репресалије против становништва у непосредној околини пруге. У оближњим селима врши масовно стрељање, а нарочито у селима Ружићу, Гузевљу, Јастрепцу, Мртвици и другим. У овим селима стрељано је око 200 сељака. Пошто је Црна Трава била база НОП, то је непријатељ и на тој територији предузео хапшење истакнутих сарадника партизана са циљем да их ликвидира и заплаши народ.

Штаб Црнотравског одрета је обавештен о хапшењу у Црној Трави. Одред врши усиљени марш и ноћу између 1. и 2. фебруара стиже у село Брод. Ту је тачно добио податке о ухапшенима и о мерама које окупатор предузима. Одлучено је да се напад изврши одмах на село Црну Траву где су се ухапшени још налазили. Без обзира на брзину

напада полиција је открила долазак партизанског одреда и не дајући никакав отпор побегла је преко Плане за Стражмировце тако да су партизани успели да заробе само једног. Одред је ослободио ухапшене, одржао митинг и спалио архиву окупаторске власти. Ослобођење ухапшених и ликвидација непријатељске Еласти имали су врло велики политички одјек на читавој територији. Од овог тренутка до краја ослобођења окупатор није успео да на овој територији организује своју окупаторску власт.

Због свега овога окупатор започиње нападе са јачим снагама. На дан 3. фебруара 1943. једна бугарска јединица у јачини око 300 војника изненада је напала Црнотравски одред у селу Млачишту. Одред, иако изненађен и бројно слабији, прихватио је борбу. Бугари су покушали да опколе Одред, али су били одбијени. У тој борби тешко је рањен комесар Ореда Александар Стојановић, који је, после дужег боловања, подлегао ранама. Непријатељ је спалио села и извршио многа стрељања.

Ова успешна дејства, а нарочито ликвидација непријатељске окупаторске власти у Црној Трави, учинили су да се Одред почиње нагло омасовљавати углавном партијским и скојевским активистима из Црне Траве, Сурдулице и Врања. Тако је у првој половини фебруара Одред већ нарастао на преко 100 бораца. У тој ситуацији намеће се потреба за формирањем још једне чете. Ова чета формирана је у селу Пожару — Рупље и одмах добила задатак да продире према југу у рејону Пчиња — Козјак. Ова чета је на свом путу водила тешку борбу са бугарским јединицама у рејону планине Стрешер и због рањеника а и великог снега морала се повући у Црну Траву.

У другој половини месеца фебруара у Црну Траву стиже члан Врховног штаба и члан ЦК КПЈ **Светозар Вукмановић-Темпо**.

Пролазак друга Темпа била је нова прилика да се да анализа досадашњег тока развоја НОП на овом подручју и сагледају његове даље перспективе. Оцењујући значај овога терена за борбу против окупатора и велике могућности развоја НОП, донета је одлука да се за ово подручје уместо досадашњег Окружног партијског поверенства — формира Окружни комитет Врање који је и бројно и квалитетно ојачан.

Потврђена је правилност досадашње оријентације продирања на југ и повезивања са македонским партизанима, и том задатку дат је приоритетан значај. Позитивно су оцењени контакт и сарадња са бугарским антифашистима и закључено да се у том правцу и настави. Посебно место је дато нападима на непријатељске комуникације (Грделичка клисура) и уништавању непријатељске живе

силе. Донета је одлука о новој подели округа на срезове и о стварању среских комитета Партије. Нови срезови су били лужнички, власотиначки са деловима бабичког и Црне Траве, и врањски, који ће неколико месеци касније, услед наглог јачања НОП, бити подељен на врањски и масурички. Од јединица дотадашњег Црнотравског одреда формиран је II јужноморавски одред, чије три чете треба у најскорије време да прерасту у три батаљона, који ће дејствовати претежно према извршеној подели округа на срезове. На том саветовању донет је низ других одлука које су се тичале унутарњег рада Партије, Одред и других народноослободилачких организација.

Састав ОК партије био је следећи: секретар Душан Пуђа-Сава, чланови Васа Смајевић, Славољуб Петровић-Ђера, Чеда Плави, а у августу месецу и Риста Антуновић-Баја, који је у исто време био и заменик политкомесара Одред. Састав штаба Одред је био: командант Ратко Павловић-Ћићко, заменик команданта Синадин Миленовић, политички комесар Владимир Вујовић-Вуја и заменик политкомесара Риста Антуновић-Баја. Секретари среских комитета били су: за Лужницу Радован Цекић, за Власотинце Коста Ракић и за Врање Душан Стаменковић, касније при подели среза, за Масурицу Александар Трајковић-Санде, а за Врање Стојче Јовановић. Истовремено је формиран ОК СКОЈ-а у чији су састав ушли: секретар Славољуб Петровић-Ђера, чланови: Јован Милошевић, Нада Стојановић, а неколико месеци доцније, Бошко Ђорђевић, Јован Манасијевић и Бошко Костић.

Други јужноморавски одред наставља са започетим дејствима. 7. марта напада рудник каменог угља „Јерма“ у Ракити. Циљ овога напада био је да се заплени што већа количина експлозива ради рушења пруге и мостова на комуникацији Ниш — Скопље у рејону Грделичке клисуре. Ради обезбеђења успеха и постизања изненађења, а пошто је претходно већ извиђањем установљена снага посада, то је Одред извршио дуг марш из Доброг Поља до Црвене Јабуге под врло тешким условима, читаве ноћи газећи воду црвенојабучке реке. Сутрадан, тј. ноћу, успешно је извршен напад, заплењена велика количина муниције и експлозива и ликвидирана посада. Пре напада на рудник Одреду се прикључио као партизан Бугарин Денчо Знепољски.

Прва врањска чета извршила је 17. марта напад на железнички мост на Јужној Морави код Прибоја. Посада моста била је изненађена, али се бранила. Овај велики железнички мост на тако значајној комуникацији је порушен и саобраћај је прекинут за дуже време. Бугарска војска је за одмазду запалила Козарник, махалу села Масурице, у којој је изгорело тринаест људи, а спасла се само једна

мала девојчица која је била залутала у шуми. Бугари су по осталим селима тада убили још око двеста сељака.

Немоћан да заустави нагло јачање НОП и спречи војне успехе јединица II јужноморавског одреда, окупатор сав свој бес искаљује на ненаоружаном становништву читавог подручја. Почињу масовна хапшења, стрељања и масакрирања људи, жена и деце, паљење кућа и уништавање читавих села. Терор окупатора и зверства над нашим народом добили су несхватљиве размере. У року од неколико недеља стрељано је на хиљаде људи и спаљено десетине села. Тим поводом ОК Врање је одржао хитан састанак и донео одлуку о мерама за заштиту становништва од окупаторског терора и народу упутио летак следеће садржине:

**НАРОДУ НИШАВСКОГ, ЛУЖНИЧКОГ, ВЛАСОТИНАЧКОГ,
МАСУРИЧКОГ, ЈАБЛАНИЧКОГ, ПЧИЊСКОГ И ПРЕШЕВ-
СКОГ СРЕЗА**

Прошле су две године откад је поробљена наша земља, две године нам бубњи у ушима дрека бугарских завојвача: „Ви нисте Срби — ви сте Бугари“. „Ви сте ослобођени“. А сваког дана „ослобађају“ од живота и имовине, кољу и живе спаљују по кућама читаве породице. Стрељају стотине и хиљаде „Бугара“ псујући им српску мајку. Читава су села спаљена: Доње Гаре, Тегошница, Кречинове, Радињинце, Сгрела, Млачиште, Степановце, Граово, Кораћевац. Хиљаде породица су остале без крова над главом. Планинама и пољима разлеже се лелек мајки, жена, сестара и деце. Бугарски бандити опљачкаше и црно испод ноката. Преко свега силују девојке и невесте. Зверствима су превазишли и сами себе из 1917. године. Надмашили су зверства која су тада починили по Јабланици и Топлици. „Дубока Долина“ код Сурдулице где је стрељано четрдесет учитеља, свештеника и других 1917.— замењена је са _____ дубоких долина: Преко воде, „Марково кале“ код Врања, Стубал, Деићево код Црне Траве, Граово и др. Цела Грделичка Клисура постала је велика „Дубока Долина“. Рудници и фабрике (Бело Поље) ограђују се електричним жицама и бункерима, претварају се у концентрационе логоре, а радници тих предузећа у праве робове. Тотална мобилизација“ подмукло и плански се спроводи. Не мобилишу се људи само за робовски рад, у маларичне пределе, него се врши мобилизација и за војску. Нама хоће да уграпе оружје у руке да се „бранимо“ од браће Руса, Енглеца и Американца. Наши коњи и волови треба да спрече искрцавање Американца и Енглеца на Балкан. Наша волујска кола треба да спасу цара Бориса од савезничких тенкова. „Дављеник се и за сламку хвата“.

Срби и Српкиње — радници, сељаци, грађани и оладино!

Код Стаљинграда пукао је колан Хитлеровој кобили Хитлерова и Борисова кола све брже иду низа страну. Народи поробљене Европе попут наших славних партизана и народно-ослободилачке војске све се више дижу против Хитлеровог „новог поретка“ и „тоталне мобилизације“. У самој Бугарској ничу и нагло се развијају партизански одреди. Све ближе је дан слободе. Све ближе је дан када ће сваки бити упитан где је био и шта је радио. Животи се не спасавају чекајући на коленима куршуме душмана него борбом. То вам примером сваког дана показују наши партизани. На свакодневна стрељања и паљења, на „тоталну мобилизацију“ за робовски рад и фашистичку војску одговоримо тоталном мобилизацијом свега поштеног и храброг. Тоталном мобилизацијом свих Срба и Српкиња за борбу против наших крвника бугарских окупатора и њихових слугу домаћих изрода и шпијуна. Крв за крв — смрт за смрт. Нека виде и осете крвници нашег народа да се смрћу не могу застрашити они који се смрти не боје. Они су већ осетили и сваког дана све више осећају осветничке ударце наших хероја партизана. Ступајте сваког дана у партизанске одреде, нека ударци освете буду све јачи и снажнији. Нека наше руке и путеви — наша Јужна Морава и Нишава буду гробље немачких локомотива, нека буду реке смрти за бугарске окупаторе — тиме ћемо допринети да нам што пре сине сунце слободе. Тиме ћемо спречити злочиначке планове окупатора и истребљење српског народа.

Смрт нашим крвницима и паликућама немачким и бугарским окупаторима и њиховој „тоталној мобилизацији!“

Живела наша Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије!

Живели наши велики савезници Совјетска Русија, Енглеска и Америка!

Смрт фашизму — Слобода народу!

*Окружни комитет Комунистичке партије Југославије
за округ врањаси*

Поред досадашњих јединица окупатор почетком марта формира специјални војно-полицијски одред састављен од војних и полицијских јединица одређених за стална дејства против партизана. Око 15. марта непријатељ ствара посаде у рејону Црне Траве и Лужнице и то: један полицијски одред у јачини од 120 полицајаца у Црној Трави са једним својим водом у махали Црвенковци; једним полицијским одредом исте јачине у селу Црвени

Брег; једним полицијским одредом у јачини од 80 полицајаца у селу Добро Поље; једним полицијским одредом у јачини од 80 полицајаца у селу Дарковци и једним полицијским одредом у јачини од 120 полицајаца у Црвеној Јабуци са једним водом у Кални. Једна пешадијска чета првог пешадијског пука софијске дивизије у рејону села Брод и његове махале Дејићева, и једна чета из Пирота у рејону Јаковљева.

Поред ових снага, које су запоселе слободну територију, непријатељ припрема специјалне јединице и около ње за борбу против партизана и то: у Пироту Трећи батаљон Двадесет петог пука; од граничних јединица у Љубераћи и Свођу формира борбена језгра за борбу против партизана; у Владичином Хану из Првог армијског допунског батаљона формирана је једна чета, ојачана минобацачима; из V коњичког пука из Трна један дивизион био је у саставу војног полицијског одреда. Овим војним одредима била је потчињена полиција из Трна, Бабушнице, Пирота, Сурдулице, Хана и Власине. А на захтев пуковника Атанасова, све команде на тој територији биле су обавезне да му стављају на располагање јединице за борбу против партизана.

Оваквом организацијом и постављањем гарнизона непријатељ је настојао да обезбеди себи могућност за хитне акције, како би онемогућио II јужноморавски одред у његовим дејствима.

Јединице II јужноморавског одреда настављају дејства на извршењу задатака постављених приликом формирања. Прва чета у свом продору према југу сукобљава се 9. априла са полицијом из Криве Феје код Црног Врха. Непријатељ има три мртва. Стална активност непријатеља против ове чете присиљава је да се врати у рејон Црне Траве, камо стиже и спаја се са Другом четом 17. априла.

Трећа чета на свом терену сукобљава се са полицијом из Црвене Јабуре и Јаковљева 10. априла у рејону Раков Дола — Тумбе. Истог дана по подне чета води борбу у рејону села Добровиша. У току ноћи чета излази из обруча непријатеља и после задржавања од једног дана у Лужници прелази демаркациону линију преко Суве планине и стиже у рејон Бабичке горе, заробивши уз пут два војника СДС.

17. априла бугарски полицијски одред напада I и II чету у селу Рупљу. Одред се повлачи у планину Качар и исте ноћи напада полицијски одред у селу Црвеном Брегу. Напад је у потпуности успео, погинуло је шеснаест полицајаца, много рањено, полицијски одред протеран је из села у правцу Предејана. Заплењено је доста оружја, муниције и материјала.

У другој половини месеца априла дрско, уз пратњу само једног полицајца, дошао је у село Доње Гаре бугарски кмет — председник општине, да сакупља реквизицију, жито, вуну и друго. Сељаци су одмах обавестили партизане који су били у селу Вису. Председник је ухађен и стрељан. После овога непријатељ предузима драстичне мере и пали село од 170 кућа. Стрељано је више сељака, а читаво село, старо и младо, са свом стоком, преко Кривог Дела, Јабуковика и Калне отерано у Бугарску у интернацију. Ова драстична мера предузета од стране окупатора имала је за циљ да зада страх читавој територији.

Крајем априла 1943. ОК Врање и штаб II јужноморавског партизанског одреда доносе одлуку да се изврши други напад на село Црну Траву и уништи непријатељски гарнизон.

Циљ напада је био да се непријатељу прво зада јак ударац и да се присили на повлачење са слободне територије. Друго, напад је требало да још више подигне борбени ауторитет Одреда код народа и тиме створи веће могућности за прилив нових бораца.

Направљен је рељеф села Црне Траве, на коме су се јасно виделе зграде у којима се непријатељ утврдио.

25. априла, на основу добивених података, установљено је да се непријатељ повукао из махале Црвенковци и да је концентрисан у самој Црној Трави.

Прва и Трећа чета, које су имале задатак да нападну главнину бугарских снага стационараних и утврђених у основној школи, наишле су на отпор добро утврђеног непријатеља и нису могле да заузму школу.

Борба је трајала неколико сати и непријатељ је имао знатне губитке. Наше јединице су имале четири рањена, од којих два командира и један политички комесар чете. Друга чета је успела да заузме полицијску станицу, којом приликом је непријатељ имао седам мртвих. На завршетку борбе наше јединице се повлаче према Великој Плани — у намери да тамо дочекају непријатеља, за кога се претпостављало да ће доћи у помоћ свом гарнизону у Црној Трави из правца Трна.

Положаје, које су наше јединице запоселе у Великој Плани, непријатељ је најпре око 11 часова, 26. априла, напао авионима, а тек навече је дошло до борби. Борба је трајала кратко. Иако је непријатељ далеко надмоћнији, принуђен је да се повуче у правцу Стражимироваца. Њихови губици су непознати, док је на нашој страни херојском смрћу погинуо командант одреда Ратко Павловић-Ћићко, који је цео свој кратки живот посветио борби за слободу, од Мадрида који је бранио као капетан

шпанске републиканске војске, преко своје родне Топлице, па до Црне Траве.

Истога дана непријатељски гарнизон је дефинитивно напустио Црну Траву, да се тамо због несигурности више не врати до краја рата. Само за време великих офанзива, са врло jakim снагама успевао је да привремено провали на слободну територију Црне Траве, али се одмах морао са ње повлачити.

Ради даљег дејства против непријатеља II јужноморавски одред прелази демаркациону линију 28. априла и за неко време дејствује на терену Бабичке горе.

Бугари се користе привременим одсуством наших јединица са територије Црне Траве и упадају са комбинованим војнополицијским снагама, под командом злочинца и познатог паликуће потпуковника Димитрова, пале махале Црне Траве и стрељају невино становништво.

Губитак Црне Траве за Бугаре представља посебан проблем — а нарочито због одбране Грделичке клисуре — па су зато донели одлуку о постављању нових јаким и добро утврђених гарнизона на појединим новим пунктима тог подручја.

Због претрпљеног пораза у Црној Трави командант Софијске дивизије, посебном заповешћу од 28. априла 1943. сменио је команданта војно-полицијског одреда пуковника Атанасова и именовао окрутнијег потпуковника Димитрова.

У првој половини маја месеца врше се интензивне припреме за продор наших јединица на јужно подручје (Брање — Пчиња) са задатком да се и ту разбију непријатељски гарнизони и прошири слободна територија а поприште борбе приближи главној комуникацији и граду Врању. У међувремену II и III чета дејствују у рејону среза лужничког и нападају непријатељски гарнизон у селу Стрелац. Гарнизон је ликвидиран: непријатељ је имао три мртва и више рањених. Запаљена је општинска архива и заплењена већа количина оружја, муниције и опреме. Уништена је радионица која је производила сир за бугарску окупациону војску.

Пошто је у два маха пре тога слата по једна чета на врањско подручје, да би на том терену остала, а тај задатак није остварен, штаб Одред је донео одлуку да са већим снагама крене на овај терен. 25. маја из села Равне Горе, већи део снага II јужноморавског одреда креће на дуги марш пробијања према Пчињи и планини Козјаку. На слободној територији остаје IV чета са задатком да дејствује у правцу Власотинца и Бабичке горе. Наше јединице које продиру на југ имају скоро свакодневне борбе и сукобе са непријатељем. Успех је изванредан, јер народ до-

чекује и прима наше јединице врло добро, док је непријатељ немоћан да спречи тај продор. До већег сукоба са непријатељским снагама долази 1. јуна на планини Козјаку, изнад села Малетина, којом приликом је непријатељ потпуно разбијен. Ређају се успешни напади наших јединица на непријатељске гарнизоне на Светом Илији, у Трговишту, Радовници, Корбевцу и другим. Бугари су немоћни и повлаче се у градове Врање, Криву Паланку задржавајући још своје посаде у Кривој Феји и дуж пруге. Ствара се нова слободна територија од Светог Илије до Чупиног брда, Ђермана, Козјака и Буштрања. Ново подручје наших дејстава је врло широко и указује се потреба да се ова територија подели на два самостална среза — на којима раде посебни средски комитети и дејствују самосталне чете, које неколико недеља касније прерастају у батаљоне.

Настојећи да пружимо што већу помоћ бугарским партизанима 16. јуна извршен је заједнички напад на непријатељску посаду села Главановце на бугарској територији. Група бугарских партизана била је потпомогнута једном ојачаном и добро наоружаном десетином. Акција је успела, и на тај начин се пред бугарским живљем први пут приказала оружана партизанска јединица. Колико је непријатељ био погођен овим нападом и осетљив на појаву бугарских партизана види се из хитног изласка војних гарнизона из Софије и Трна, у јачини пука, и предузимања низа мера да се спречи ширење партизанског утицаја.

Четврта чета, која је у јуну дејствовала на Бабичкој гори, напала је и нанела осетне губитке јединици СДС у селу Дадинци.

Заstraшен јачањем НОП у овом крају, а нарочито могућношћу бројне мобилизације за партизанске јединице, непријатељ масовно приступа интернирању свих мушкараца од 16—60 година и транспортовању у удаљене крајеве Бугарске. У насилној интернацији учествују војне и полицијске јединице. Већина интернираних бежи већ у току 1943, а нарочито почетком 1944. и масовно ступа у наше јединице.

Све јединице II јужноморавског одреда са несмањеном жестином продужавају нападе на непријатељска упоришта на територији од Пирота до Пчиње, на дужини од око 170 км. Ова релативно по броју мала снага, али не и по својим борбеним дејствима на једном тако великом подручју ствара две велике слободне тетиторије, иако против себе има несразмерно много пута јачег непријатеља. Све дотадашње непријатељске мере нису донеле никакве позитивне резултате за окупатора. Напротив, НОП све више буја и јача и наноси све веће губитке непријатељу како

у људству тако и у материјалу, ширећи непрекидно слободну територију.

Првог јуна I чета напада бугарску полицијску посаду у селу Дуга Лука. Зграда је запаљена. У току борбе која је дуго трајала погинуо је командир чете Мирко Сотировић са још једним десетаром. Непријатељ који је био утврђен претрпео је осетне губитке и сутрадан се повукао из овог села.

Трећа чета крајем јуна продире са већ створене слободне територије Пчиња — Козјак на територију Карадак — Скопска црна гора. У свом продору ова чета руши пругу између Прешева и Букоревца и прекида саобраћај. Исте ноћи ова чета врши успешан напад на рудник Трnavу у коме гине немачки официр, растерује обезбеђење и заплењује доста материјала. После ових успешно изведених напада чета продире до села Думеновца и напада контрачетнике у селу Гошинцу, који беже у правцу планине Копиљача.

После неколико дана проведених на Скопској црној гори III чета врши успешан напад на рудник Острвица — 6. јула руши постројења рудника, а заплењене прехрамбене артикле дели народу. До краја рата рудник није радио. При свом повратку на слободну територију 9. јула руши пругу између железничке станице Букоревца и Бујановца и истог дана ликвидира непријатељску полицијску посаду у манастиру Прохор Пчињски.

Успешна дејства I и III чете у току месеца јуна и јула створила су код непријатеља апсолутну несигурност, како у гарнизонима тако и на прузи и омогућила даље omasовљење наших јединица — тако да се већ половином јула број бораца у обе чете удвостручио. На основу раније одлуке формира се батаљон од три чете а преко 120 бораца у чији су штаб ушли: командант Живојин Николић-Брка, политички комесар Бранко Павловић, заменик команданта Љуба Трајковић, а заменик комесара Душан Девеџић.

После формирања батаљона две чете дејствују на простору: Козјак — Церман — Чупино брдо — Бабина Пољана — Свети Илија — Рујан; а једна чета добија задатак да оперише на простору: Бабина Пољана — Стрешер — Варденик — Сувојница, и у селима јужно од Бањске реке.

На терену Црне Траве и Лужнице дејствују II и V чета. V лужничка чета врши напад на непријатељске гарнизоне у непосредној близини Пирота, разбијајући окупаторску власт у селу Смрдану, а у селу Присјану уништава радионицу за производњу сира и качкаваља и заплењује око 20 000 кг сира. Поред ових успешних напада ова чета 12. јула напада посаду полиције у селу Стрелцу.

Та врло интензивна активност партизанских снага на овом терену у току јула месеца најбоље се види у извештају II јужноморавског партизанског одреда од 1. августа 1943, у коме се каже следеће: „У току месеца јула ове године окупатор је на нашем терену предузео две веће потере у којима је учествовало до 12 хиљада војника непријатељских.

До сада ниједна потеря није била тако организована. Непријатељ је заузео све висове, раскрснице, постављао је заседе на нашим пролазима и претраживао шуме. Но због ширине терена није успео да направи обухвате нашим јединицама те иако немамо веће комплексе шума потере су остале без резултата“.

О општем стању ситуације на терену и осталим акцијама одреда у току месеца јула у извештају се истиче:

„У последње време дражиновци су се активирали на бабичком терену, врше присилну мобилизацију, али не успевају у томе.

I) Пред народом тога краја компромитовали су се јер су заједно са недићевцима учествовали у потерама за нашим јединицама. Добро су наоружани, јер њихова свака петорка носи пушкомитраљез.

II) Окупатор је на терену између Бабушнице — Предејана и Сурдулице отерао све мушкарце од 16—60 година у интернацију или руднике. Свакодневно убија или пали. У Црној Трави стреља жене и девојке но народ се ипак добро држи и односи према нама.

III) Овладали смо целим нашим тереном на бугарској територији од Пирота до Прешева. Наш Трећи батаљон ишао је чак до Скопске црне горе.

IV) Одред броји 2523729277769 8541779131419233 93 бораца са 7433776788187677 пушкомитраљеза, 7759 61 машингевера, формација 937544 батаљона. Морал наших бораца је на висини (шифра непозната).

V) Од 25. јуна до 25. јула 1943. одред је извршио следеће акције:

27. јуна. 1943. једна наша јединица извршила је акцију на прузи Врање — Куманово, саобраћај је био прекинут 10 часова.

28. јуна 1943. иста јединица напала је рудник Трнаву. Убијен је један Немац. Плен: три пушке, 700 пушчаних метака. 3 пиштоља, 150 кг експлозива, 120 000 лева, шећера и другог материјала.

29. јуна 1943. искидала је телефонску линију Остра — Жегра.

6. јула једна наша јединица у сарадњи са бугарским партизанима запалила је општину и мандру

у бугарском селу Стражимировцу и запленила две пушке.

6. јула друга јединица запалила је општину села Орах и запленила три пушке и други материјал.

6. јула једна наша јединица уништила је рудник угља у Островици и стрељала једног полицајца. Заплећене намирнице подељене су радницима и сељацима. Плен: једна пушка, 200 метака, 1 пиштољ, 90 кг експлозива, 15 200 лева, 200 кг шећера и други материјал.

7. јула запаљена је архива у селу Клисурици.

9. јула, једна наша јединица напала је посаду манастира Свети Прохор и стрељала три бугарска полицајца. Плен: један машингевер, 2 пушке, 2 пиштоља, одело, обућа, 9 000 лева и други материјал.

9. јула, иста јединица извршила је акцију на прузи код Летовице — кратак прекид саобраћаја.

10. јула једна наша јединица запалила је архиву општине Смрдан и уништила мандру у селу Присјан, где је изгорело 20 000 кг качкаваља, 2 000 кг масла. Собом је понела 320 кг качкаваља.

12. јула једна наша јединица извршила је акцију на општину Савојница и запленила: 11 пушак, 100 метака и другог материјала.

13. јула једна наша јединица напала је 40 полицајаца у селу Стрелац, који су дошли да обнове раније уништену општину и мандру. У краћој борби (30 минута) убијено је 5 и рањено 6 полицајаца. На нашој страни рањена су три друга, међу којима командир јединице. Заплећен је један машингевер са 350 метака, 3 пушке са 1 300 метака, 25 пари веша, одела, цигарете и други материјал.

20. јула једна наша јединица у борби са четом бугарске војске убила је код села Златанце једног а ранила два непријатељска војника. Потом се повукла.

24. јула једна наша јединица напала је посаду недићеваца у селу Дадинце. После борбе од два часа јединица се повукла са тешко рањеним командантом. Напад није успео јер је зграда у којој се непријатељ налазио била од тврдог материјала и што напад није био добро припремљен.

25. јула једна наша јединица примила је борбу са 200 непријатељских војника и полицајаца и у краткој борби изнад села Острозуба убила три непријатеља а затим се повукла.

Резултат наших акција за прошли месец је да смо непријатељу нанели губитке од 56 мртвих и 8

рањених, док смо сами имали 3 мртва и 6 рањених другова.

План нашег будућег рада биће: уништење окупаторске живе силе, уништење Дражиних банди, као и рушење непријатељских комуникација и рудника.

VI) За предлоге за које смо вам писали 2. јула 1943. очекујемо одговор". (Архив ЦК СКС).

Непријатељ је пажљиво пратио сву активност II јужноморавског одреда у дубини од Пирота до Пчиње и из својих анализа установио да су све досадашње мере које је предузимао против партизана на овој територији недовољне и неефикасне и зато се нашао пред озбиљним проблемом како се супротставити све бујнијем развоју НОП и како поново успоставити своју власт. Била је присиљена и сама бугарска влада да половином 1943. године донесе одлуку о предузимању посебних мера.

Да би задао одлучујући ударац партизанима како у Црној Трави и Лужници тако и на територији Пчиња — Козјак, поред предвиђених мера Бугари организују врло замашну офанзиву ангажујући огромне снаге.

На територији Црне Траве и Лужнице ова офанзива почиње 15. јула углавном се крећући из правца Пирота и Трна у правцу Црне Траве. Са 50. пешадијским пуком и III батаљоном V пешадијског пука, као и полицијским снагама из Пирота и Бавушнице, непријатељ је надирео преко Љуберађе — Добровиша — Тегошнице и преко Стрелца, Радосиња и Јабуковика. Снагама I пешадијског пука и V коњичког пука из рејона Трна, ојачан полицијом из Софије, непријатељ наступа преко Калне у правцу Дарковца и преко Стражимировца у правцу Црне Траве. Јединицама са демаркационе линије из Свођа и Крушевице дејствује у правцу Доброг Поља и полицијом из Сурдулице и Власине према Црној Трави. Посаде у Јаковљеву, Добром Пољу, Дејићевима и Црвеном Брегу запоседају раскрснице и гребене у близини поменутих места како би оне омогућиле маневре партизанских јединица.

Пета чета, која се налазила у рејону Радосина, у свом повлачењу преко села Гара дошла је у рејон Острозуб — Зеленичје, где је водила тешку борбу са много јачим снагама непријатеља и била принуђена да се повуче на положаје изнад Предејана. Друга чета, која се налазила у Црној Трави, у махали Златанци, била је изненађена, прихватила је борбу и у току ноћи пробила се кроз обруч непријатеља, заузевши нове положаје на планини Качер.

У току јула непријатељ предузима офанзиву једнаких размера и са истим циљем и на слободну територију Пчиња — Козјак.

У овој офанзиви учествовали су: на првом правцу Чупиног брда XIII пешадијски пук из Ћустендила; на правцу Нерава гарнизон из Криве Паланке јачине једног батаљона са полицијом; на правцу Термана један коњички пук; на правцу Козјака и Широке планине 53. пук из Куманова, а у рејону Кленике и Буштрења граничарске јединице из Бујановца са полицијским одредима јачине 1 000 војника; из рејона Враћа преко Светог Илије, Лепчинца до Глога и Коћуре 52. пом. пук из Враћа, а из рејона Прибоја, Корбевца и Јелашнице 51. пешадијски пук из Скопља, а на правцу Сурдулице, Ново Село и Варденик непријатељске јединице из Владичиног Хана и Сурдулице, а преко Бесне Кобиле у правцу Криве Феје из Босилеграда са полицијом и наоружаним бугарским сељацима.

У овој офанзиви која је трајала неколико дана непријатељ није постигао никакав успех. Снаге II јужноморавског одреда на овој територији нису имале губитака. И овде као и у Црној Трави и Лужници наше јединице успевају да вештим маневром осујете остварење планова непријатеља. Неуспех офанзиве како у Црној Трави, Лужници, тако и на територији Пчиње — Козјак био је очигледан. Јединице II јужноморавског одреда, издржавши успешно ову до сада најтежу офанзиву, постале су још способније и борбеније за даља дејства.

Непријатељ доводи нова појачања. Сада у Враћу држи дивизију која у сарадњи са осталим гарнизонима треба да врши упаде и води борбу против наших јединица.

Првог августа срушио се један амерички тешки бомбардер који се, оштећен, враћао са бомбардовања Плоештија. Сељаци су четири официра, преживеле чланове посаде, довели партизанима, због чега су Немци стрељали десет сељака из села Сувојнице и Декутнице. Они су остали са партизанима све док су, почетком лета 1944. године, са импровизованих аеродрома у Пустој реци пребачени за Италију. У знак захвалности за ратно савезничко заузимање и гостопримство од стране партизана и народа ова група савезничких официра држала се врло коректно и пријатељски непрекидно нудећи своје скромне могућности партизанима.

На дан 2. августа једна диверзантска група I чете II батаљона посекала је жичану железницу Бело Поље — Мачкатица, због чега рудник и фабрика молибдена у Белом Пољу нису радили дуже времена. 6. августа Прва чета напала је електричну централу у Јелашници, том приликом непријатељ је имао два мртва. 15. августа код села Недаковац две чете Другог батаљона сукобиле су се са групом четника, које су савезнички транспорти добро наоружали. Са четницима је била и енглеска војна мисија. 2.

августа на Светом Илији формиран је од бораца из околине Куманова Кумановски народноослободилачки одред, чији је први командант био Христијан Тодоровски-Карпош. 25. августа из састава II батаљона издвојено је 70 најбољих бораца и упућено за Црну Траву ради формирања ударног батаљона. Истог дана Кумановски одред прелази у дејство јужније — ка Куманову.

Крајем августа 1943. године све јединице биле су поново концентрисане на терену Црне Траве и 28. августа на планини Качеру код Хајдучког кладенца извршена је нова реорганизација Другог јужноморавског партизанског одреда. Формирана су три батаљона, од којих је један добио назив ударни и једна самостална чета. Штаб Ударног батаљона сачињавали су: командант Петко Вуковић, комесар Драгомир Николић, заменик команданта Милорад Диманић и заменик комесара Ђура Цекић. Штаб Другог врањског батаљона био је следећи: командант Љубомир Трајковић, комесар Бранко Павловић, заменик команданта Раде Цветковић, а заменик комесара Душан Деверџић-Жика. Штаб Трећег лужничког батаљона чинили су: командант Ђуро Златковић-Милић, политички комесар Динко Демовски-Заре, а заменик комесара Бора Илић. Укупно бројно стање одреда са штабовима износило је око 450 бораца. Наоружање је било лако пешадијско и пушкомитраљежи. Свака чета имала је по 5 — 6 пушкомитраљежа. Истовремено је извршена измена у штабу одреда: командант Живојин Николић-Брка, комесар Владимир Вујовић, заменик команданта Синадин Миленковић, а заменик комесара Риста Антуновић-Баја. Оперативно подручје II јужноморавског партизанског одреда подељено је на два дела: северни и јужни, за које су били везани по један батаљон, као тзв. теренске јединице. Новоформирана самостална чета имала је задатак да се креће и дејствује на територији бившег Бабичког одреда. Једино Ударни батаљон пије био везан за одређено подручје, већ је имао задатак да се према оперативним плановима штаба Одреда креће и дејствује на читавом оперативном подручју од Пирота до Козјака.

Новоформирани Ударни батаљон кренуо је 3. септембра на југ ка врањском подручју. Код села Масурице сукобио се са бугарском полицијом и разбио је. Бугари су 13. септембра запалили 50 лица у селу Масурици, међу којима велики број жена и деце. 15. септембра Ударни и II врањски батаљон извршили су напад на бугарски гарнизон Трговиште, где се налазило око 200 полицајаца. Бугари су били утврђени у школи и опасани рововима и бункерима. Напад је почео рано у зору и борба је трајала око осам часова. Партизанске јединице продрле су

у непосредну близину утврђења и убациле бомбе, али нису успеле да га заузму. У току борбе опкољеним јединицама стигла је помоћ бугарске војске и полиција са правца Ђермана, коју је о нападу на Трговиште обавестио дражиновски командант Петруш. Поред бугарске војске и полиције у помоћ опкољеним бугарским полицајцима дошли су и четници Драже Михаиловића. Они су напали на једну чету Другог батаљона, која се налазила према селу Барбацу са задатком да спречи извлачење опкољених полицајаца и служи као обезбеђење. Бугари су одмах сутрадан напустили овај гарнизон и до краја рата, због несигурности, нису у њему држали своју посаду. У овој борби непријатељ је имао 9 мртвих и 12 рањених, док су партизани имали 4 мртва и 4 рањена.

После борбе у Трговишту оба батаљона извршила су покрет према планини Рујан. 9. септембра напали су општину Кленике, коју је бранило 300 полицајаца. Том приликом су запалили општину и магацин у коме је било око три вагона жита и вуне сакупљене од народа. Заплењено је осам пушака. Непријатељ је имао шест мртвих. Полицијски одред се повукао у село Биљачу. Истога дана запаљена је архива општине Златокоп код Враћа. Увече једна чета Другог батаљона извршила је напад на пругу код села Рајинца. Цела композиција са локомотивом и теретом (сено и гвоздене конструкције) је уништена. У краткој борби погинуо је један немачки подофицир, а два немачка војника, три бугарска железничара су заробљени, док су друга три бугарска железничара у локомотиви погинула. У овој борби заплењене су три пушке и један пиштољ и други материјал. 21. септембра Ударни батаљон на Козјаку води борбу са добро наоружаним четницима. Борба траје цео дан. Сутрадан, 22. септембра, оба батаљона (Ударни и Теренски) нападају Бугаре у селу Коћури, који су тамо дошли да запале село. После кратке борбе непријатељ је најурен.

Половином 1943. године четнички истурени штаб за југоисточну Србију шаље групу официра, из других крајева Србије, на планину Козјак и у села средњег тока реке Пчиње у намери да тамо створи своју организацију, која би им послужила за спречавање развоја НОП и за продирање према Македонији. Од тренутка доласка на ово подручје примају обимну савезничку помоћ у оружју, муницији и материјалу. Са собом воде савезничку војну мисију, што у својој пропаганди обимно користе. Од народа сакривају сарадњу са окупатором и, користећи се заосталошћу овог краја, успевају да привремено мобилишу и наоружају приличан број сељака. Тако наоружани оријентишу сву своју активност према слободној територији Враће —

Пчиња и територији на којој дејствује Кумановски партизански одред.

Руководство НОП је увидело намере четника и опасност коју би њихово јачање и евентуално учвршћење на овом терену представљало за извршење раније постављених задатака у борби против окупатора, па је од самог почетка предузимало и војне и политичке мере да им те намере онемогући. Већ прве борбе са њима биле су доказ да би један део наших снага морао за дуже времена бити паралисан и изузет од борбе против окупатора и послат за обезбеђење од њих. Стога, упоредо са борбом против окупаторских снага, предузимају се акције и против њих, све до фебруара месеца 1944. године, када ће дефинитивно бити уништени.

У овим борбама, поред јединица II јужноморавског одреда, видно учешће узели су Кумановски партизански одред и Косовски ударни батаљон.

После свога формирања Лужнички батаљон је из Црне Траве кренуо на терен Лужнице, где је прву половину септембра провео у вршењу мањих војних операција и политичком раду са народом и прихватању нових бораца. У циљу помоћи бугарским партизанима извршен је други напад на бугарски гатзничон од око 80 полицајаца у селу Главановце (територија Бугарске). Овај напад батаљон је извршио 15. септембра. У то време у његовом саставу налазила се и једна десетина бугарских партизана. Партизани су имали два рањена друга, а непријатељски губици нису познати.

Батаљон је 25. септембра код места Стол водио борбу са једним одредом бугарске полиције, која је трајала око два сата. У тој борби партизани су имали четири рањена друга, Бугари два мртва и осам рањених. И у овој и у претходној акцији у саставу батаљона учествовала је и десетина бугарских партизана. Батаљон је 5. октобра напао штаб бугарске граничарске трупе у селу Љуберађи. Бугари су били изненађени, а партизани су ускочили у њихове ровове, али и поред тога батаљон није успео да заузме караулу — утврђену зграду — ни после двочасовне борбе, јер је непријатељу стигла помоћ камионима из Пирота и Свођа. У овој борби непријатељ је имао 30 мртвих и рањених војника, док су партизани имали једног теже рањеног командира чете и 4—5 лакше рањених другова. У овој борби учествовала је и група од 12 партизана Нисавског (Сврљешког) партизанског одреда.

Први ударни батаљон из околине Врања, преко Црне Траве долази у Лужницу и састаје се 6. октобра у селу Радосињу са Лужничким батаљоном. Оба ова батаљона крећу се и врше акције чишћења терена Лужнице. Кретање

ових батаљона преко терена Лужнице имало је у првом реду мобилизациони карактер. Одржани су многи зборови и конференције. Бугарска војска је интервенисала. Непријатељ је организовао офанзиву са два пука војске и целокупном полицијом са тога терена. Тих дана дошло је до оштрих сукоба са непријатељем на више места. У селу Масуровцу, 7. октобра, батаљони су се сукобили са бугарском војском чији су напад успели да одбију. Сутрадан, 8. октобра, батаљони су се нашли у обручу непријатеља и дошло је до врло оштре борбе у селу Радосињу. Бугари су имали преко 600 војника, који су дошли из Трна преко Црвене Јабукe. У току борбе дошло је до сукоба и са другом колоном бугарске војске, исто тако у јачини од око 600 војника, која је дошла из правца села Свође. Борба је почела око 10 часова и трајала је до 16 часова. Ударни батаљон после трочасовне борбе код села Радосиња пробио се наневши непријатељу губитке. Други батаљон је у Радосињу наишао на бугарску полицију те се развила жестока борба у којој је погинуо заменик команданта одреда Синадин Миленовић. Непријатељ је после ових борби започео нов терор и стрељања. Масовно је интернирао у Бугарску. Бугари су по селима Лужнице извршили страшан покољ. Тако је у селу Столу стрељано 47 људи, у селу Кијевцу 13, Радосињу 17, Раковом Долу 12, у Радињинцу 9, у Љуберађи 13, па је исто тако стрељано и у Студени, Стрелцу итд. Село Радосињ и Раков Дол су спаљени као и половина села Стола.

Истовремено док непријатељ изводи своју офанзиву на територији Лужнице против Ударног и Лужничког батаљона и на територији Врања предузима се офанзива против II батаљона II јужноморавског одреда. 52. непријатељски пешадијски пук својим упадом на територију села Свети Илија сукобљава се са овим батаљоном код Средњег Дела, где се води борба читав дан. Услед надмоћности непријатеља батаљон се са положаја на положај повлачи у правцу Петрове горе. У тој борби погинула је једна партизанка и рањено неколико бораца.

Једна чета II батаљона добила је задатак да продре на територију Карадака и Скопске црне горе и да преко Качаничке клисуре успостави везу са косовским и македонским партизанима који се налазе на Шар-планини. Циљ је био да ове јединице помогнуте дејствима Кумановског и II јужноморавског одреда прошире своја дејства и на терену Карадака и Скопске црне горе, и тиме се приближе и угрозе главне комуникације кроз Качаничку клисуре. Због осетљивости и важности Карадака и Скопске црне горе непријатељ врло енергично реагује на присуство јединица НОП на тој територији. Одмах је из Скопља

према Скопској црној гори и селу Бресту упућен 51. пешадијски пук XIV дивизије са свом расположивом полицијом из Скопља. Такође све граничне снаге из Качаника и Жегре упућене су преко планине Копиљаче у правцу места где се налазила чета. 53. пук из Куманова такође је кренуо у правцу чете. У првим сукобима чета је успела да успешно одбије нападе и да се организовано повлачи у правцу Прешева. У свом повлачењу чета наилази на заседу непријатељских јединица и у тешкој борби разбија заседу којом приликом гину три партизана а више њих бива рањено. План непријатеља није успео, јер се чета успешно повукла и дошла у рејон Козјака уз минималне губитке.

Бугарске посаде на терену Црне Траве углавном се држе својих утврђења, свакодневно очекујући нападе јаких партизанских јединица које имају апсолутни утицај и контролу над овом територијом. Непријатељ живи у сталном страху и таквој напетости да је после неколико демонстративних напада на поједине посаде почетком октобра једновремено повукао све своје гарнизоне, те је на тај начин велика територија очишћена од непријатељских војника.

Као посебно значајан моменат у овом периоду треба истаћи одржавање Окружне партијске конференције у октобру 1943. године, којој је присуствовало око 30 делегата са терена и из Одрода, а у име ПК КПЈ за Србију Благоје Нешковић и Драги Стаменковић. На конференцији је дата исцрпна оцена политичке и војне ситуације у земљи и ван ње и извршена анализа развоја НОП и сагледана јасна перспектива његовог даљег јачања и успона.

Конференција је имала посебан значај за унутарње јачање партије и њено omasовљење, за отклањање слабости у раду неких народноослободилачких организација, а нарочито за стварање виших (општинских, окружних и среских) органа власти, територијално-војних органа (команди места и подручја), што је све допринело бољем политичком раду на слободној територији, њеном јачању и сређивању, а самим тим већој мобилизацији и ефикаснијем удару по непријатељу. Окружни комитет бројно је ојачан. У његов састав су ушли: за секретара Риста Антуновић, за организационог секретара Славољуб Петровић, а за чланове Васа Смајевић, Душан Пуђа, Душан Девецић, Ђура Цекић, а мало касније у ОК ушли су Аца Николић и Аца Синадиновић. Попуњени су срески комитети Партије и СКОЈ-а, који су управо од овог тренутка тако ојачали да су могли сасвим самостално да руководе на свом терену. Срески комитети пребацују тежиште свога рада што ближе градовима и осталим деловима неослобођене територије. Из тих крајева се мобилишу нови

борци и стварају бројне народноослободилачке организације. Одлучено је да се из Одрета повуче већи број другова који су подесни за политички рад на терену и за рад у среским комитетима и среским форумима народноослободилачких организација и командама подручја и места. После одржане конференције и отклањања секташког односа у односу на пријем у Партију, настаје полет у омасовљењу Партије и СКОЈ-а, тако да је већ крајем 1943. године било преко 250 чланова и неколико стотина кандидата и чланова СКОЈ-а. Оцењено је да је већ могуће и преко потребно формирати веће војне јединице (бригаде) и приступити извођењу војних операција ширих размера. Посебна пажња је посвећена организацији болнице и неговању рањеника уопште.

За руководећи партијски и војни кадар организују се или проширују постојећи партијски и војни курсеви, а организација партијске технике знатно се унапређује. Доноси се одлука да се позову на ослобођену територију и укључе у рад народноослободилачких организација и органа власти грађански политичари који се нису копромито-вали у сарадњи са окупатором.

Одобрена је досадашња сарадња са бугарским партизанима и истакнута потреба да им се још више помогне. Уопште узев конференција је имала врло велики значај за даље јачање снага НОП на подручју округа и за ефикаснију борбу против окупатора.

Истих дана одржана је и окружна конференција СКОЈ-а, на којој је изабран нов ОК СКОЈ-а са секретаром Ацом Синадиновићем.

Овладавши на овај начин територијом округа и покривши је војним јединицама, командама, народноослободилачким одборима и другим народноослободилачким организацијама, руководство НОП имало је све могућности да ефикасно извршава све задатке које су пред њим постављали Главни и Врховни штаб НОВ и ПОЈ. Проблему веза и курирске службе поклањана је посебна пажња и зато је било могуће, на терену испресецаном добро чуваним путевима, демаркационим линијама, пругама, гребенима и рекама, свакодневно одржавати везе међу јединицама и окрузима, са Македонијом, Косовом и Метохијом, са Главним штабом и ПК КПЈ за Србију и успешно координирати акције. На том послу је пала десетина најбољих курира, али су везе и даље успешно одржаване. При ОК је још од 1942. године постојало посебно одељење партијске технике, које је успешно снабдевало све другове, којима је то било потребно, комплетним исправама, за кретање и путовање на неослобођеној територији и по градовима, тако да нам ниједан друг није био откривен са тим испра-

вама (другови Темпо, Добривоје Радосављевић, Елисије Поповски и многи други су успешно и брзо пребачени у Македонију преко ових веза).

Седмог новембра у Црној Трави прослављена је годишњица велике октобарске револуције. Том приликом је извршена смотра јединица II јужноморавског одреда и одржан велики митинг у присуству неколико хиљада људи. Смотри су били присутни Благоје Нешковић и Драги Стаменковић, који су говорили на великом митингу. Смотри у Црној Трави присуствовали су и бугарски партизани, који су се као посебна чета, јачине 40 бораца, налазили у саставу Лужничког батаљона. Смотри је присуствовала и Косовска чета, која је одатле с Ударним батаљоном прешла на терен врањског подручја. Прослава је трајала 7. и 8. новембра, а онда је у духу донетих закључака партијске конференције извршена реорганизација Одрета, који је тада имао око 700 бораца. Од постојећа три батаљона, који су се у међувремену знатно омасовили (на пример, други врањски је бројао 236 бораца) формирано је пет батаљона и то: омладински, ударни и три теренска батаљона (за врањско, лужничко и црнотравско-власотиначко подручје). Одмах после извршене смотре сви батаљони су кренули У акције.

Са реорганизацијом Одрета извршена је и реорганизација штаба Одрета. Командант Одрета био је Живојин Николић-Брка, комесар Владимир Вујовић-Вуја, заменик команданта Ђура Златковић, заменик комесара Ђура Цекић-Ива.

Омладински црнотравски батаљон је исте вечери отишао за Јабланицу, где је касније ушао у састав Друге јужноморавске бригаде. Он је до краја рата, у саставу те бригаде, прешао дуг и славан пут, кроз многе борбе и окршаје, кроз многе планине и поља, преко многих крвавих положаја, да би се на крају рата нашао код Загреба. Од 90 бораца на дан 7. новембра 1943. погинуло је до краја рата 25 а 33 су били једанпут или више пута рањавани, тако да су многи данас тешки инвалиди. По свршетку рата овај батаљон је добио заставу УСАОЈ-а и Главног штаба за Србију као најбољи омладински батаљон у свим српским јединицама. Тада је у њему било још десетак црнотравских омладинаца, но они су те заставе поносно примили у име оних својих другова који су остали као мртва стража на многим положајима широм целе наше земље, на дугом и крвавом путу слободе којим су били прошли.

Јесен 1943. године је несумњиво значајан период за историју народноослободилачке борбе у црнотравском региону. Он је јасно обележио да се један широк појас, од Суве планине па на југ до Пчиње, у дужини око 170 кило-

метара, налази у пламену борбе за слободу. Ту живи, бори се и сваким даном све више снажи једна већ значајна партизанска војска. Но то је само део, и то најважнији део те борбе. Бори се такође и цео народ по примеру партизана, на сваком месту и у најразличитијим облицима те борбе. Партизани нису више једини оружани одреди, партизан је цео народ, сваки сељак је наружан и бори се у свакој офанзиви, брани свој праг, одступа или напада. Сељак као једину власт познаје свој народноослободилачки одбор, а већ одавно, сем преко пушке, није близу видео никаквог војника до партизана или друга из сеоске страже. То не значи да Бугари врло често не врше упаде на слободну територију. У таквим приликама све што се могло борити сврстало се у партизанске јединице, а народ, жене, деца и стари образovali би једну дугу шарену колону која је стајала иза фронта и пратила и очекивала исход борбе.

У раздобљу 1943—44. на тој територији сваким даном ничу нове групе бораца, нове чете и батаљони, а затим и бригаде и дивизије.

Поред успешних борби на нашој територији црно-травски и врањски партизани обилно помажу акције бугарских партизана на територији Бугарске и буде народну свест, и као резултат свега тога, Бугари доживљавају да се на самој њиховој територији појављују групе бугарских партизана, а затим чете и одреди. Кад год би бугарски партизани били у невољи, а то је било врло често, прелазили су у црно-травски крај, где су их српски партизани братски примили делећи са њима последњу кору хлеба и последњи метак. Српски народ тога краја примио их је са љубављу под своје колибе (јер су куће биле спаљене) и нудио их свим најбољим што му је преостало од бесних бугарских фашиста који су туда пролазили сејући, огањ и смрт.

На овом подручју формиране су и прве групе бугарских бораца, ту су оне увек налазиле уточиште, опремале се и стицале бојно искуство, ту су се увек могле снабде-ти оружјем, опремом, храном, а ту су касније формиране прве њихове јединице, одреди, а затим бригаде.

На јужном делу овог терена партизани су око планине Козјака морали да издрже многе и упорне борбе како са окупатором, тако и са четницима, који су се ту били угнездили, док их напokon нису разбили. Бугари су често вршили све снажније и масовније нападе не само у виду појединачних продора него и кружних офанзива. Али би после свих тих офанзива партизанске снаге биле још јаче. Врло честе диверзије на прузи су скоро онемогућиле саобраћај, возови су се кретали само дању и то лагано. У то време цео овај крај добија изглед једног војничког логора, где су битке

вођене непрекидно и у којима је учествовао сваки човек јер је цео народ био наоружан.

У селу Старцу, 15. новембра, од Косовске чете која се кретала у саставу II јужноморавског одреда, и чете комесотоваца која је дошла из Јабланице, формира се Косовски батаљон. Одлуку о формирању овог батаљона донели су чланови Обласног комитета Али Шукрија, Милија Ковачевић, Живојин Ђурчић-Срђа, Саша Јаворина и Милан Зечар. Формирање батаљона је извршено 18. новембра 1943. године у манастиру Прохор Пчињски. Штаб батаљона сачињавали су: командант Гојко Ђетковић-Огњен, комесар Перо Денда, заменик команданта Бакић, заменик комесара Мираш Јовановић, а ађутант Душан Лазичић. Батаљон је имао две чете. Борци који су ушли у састав овог батаљона углавном су били чланови Партије и СКОЈ-а, од којих је велики број још од пре рата припадао напредном радничком покрету. То је био у правом смислу ударни батаљон, који је у многим критичним тренуцима изнео борбу на својим леђима. За кратко време Косовски батаљон је постао омиљен код народа и партизана Црне Траве, Врања и Куманова, а Срби и Шиптари и Црногорци који су улазили у састав овог познатог батаљона одиграли су крупну улогу у развијању братства и јединства народа и у најтежим тренуцима допринесли јачању вере у заједничку победу.

Крајем новембра по налогу друга Вукмановића-Темпа из Македоније, Ударни и Косовски батаљон код села Релџинца на македонској територији сачекују спуштање прве енглеске мисије која је била одређена за Други јужноморавски одред. Први транспорт примљен је код села Рељинца 28. новембра 1943. Исте ноћи примили су четници Драже Михаиловића транспорт муниције и експлозива (пушака, пушкомитраљеца, аутомата, муниције) са том разликом што је њима бачена већа количина експлозива (око 100 кг), али пошто га нису употребили, експлозив су касније заплениле партизанске јединице. Преко енглеске војне мисије на нашу слободну територију ускоро је спуштено још неколико војних мисија, од којих је једна била одређена за бугарске партизане.

Јачање партизанских снага унело је велико нестрпљење и нервозу како код окупатора, тако и код њихових слугу четника. Скоро једновремено прелазе и једни и други у нову офанзиву на наше јединице, с циљем да спрече њихово даље јачање и брзо омасовљење, онемогуће пријем оружја од наших савезника и спрече даље политичко и војно снажење НОП.

У току новембра окупатор предузима још једну офанзиву на овој територији, организујући на брзину нападе са

свих страна територије, са свим расположивим снагама које је имао у непосредној близини границе слободне територије. Окупатор је журио да офанзиву спроведе пре почетка зиме, рачунајући да су му шансе бар делимично веће у том тренутку. У тој офанзиви долази до тешке борбе II одредског и Ударног батаљона с бугарским јединицама које су надирале из правца Врања. Борба се водила читав дан. Пошто је претила опасност од удара с леђа, од стране непријатељских јединица, које су надирале из правца Стајковца, батаљони се повлаче преко Бањске реке у рејон Сливнице. Пошто је ова територија такође била поседнута јаким снагама окупаторских војника, то је одлучено да Косовски батаљон и II батаљон дођу у Црну Траву, а да Ударни батаљон својим продором преко Јужне Мораве у рејон Пољанице пређе у офанзиву, угрози Врање и на тај начин присили непријатељске јединице да се повуку. Маневар је у потпуности успео и већ следећих дана видимо колоне бугарских јединица како одлазе у правцу Врања, остављајући слободну територију.

У другој половини новембра месеца долази до борбе између четника, II јужноморавског одреда и Косовског батаљона. На тај начин део наших снага био је везан те нисмо могли да их све мобилишемо у борби против окупатора.

Почетком новембра у Црној Трави формира се прва Команда места. Ова Команда места одмах је на себе преузела организацију исхране јединица на овој територији, отворила магацине ради прикупљања резерви оружја, муниције, санитетског материјала. Поред тога Команда места је одмах преузела на себе организацију болнице, подижући склоништа на читавој територији Црне Траве и Лужнице. Чињеница што окупатор, у току три велике последње офанзиве на слободну територију (јануарска, мартовска и мајска), није успео да открије ниједну болницу нити да пронађе иједног рањеника — сведочи о доброј организацији ових болница. На Команду места у Црној Трави пао је задатак да организује обавештајне и извиђачке службе. Команда места је, организујући на извесним угроженим правцима партизанске страже, отклањала изненађење и обезбеђивала добијање података о кретању непријатеља.

Сличне задатке имала је и Команда места у селу Првонеку за врањску територију.

Јануара 1944. обе команде места (Црна Трава и Првонек) прерастају у две команде подручја, уз истовремено стварање више команди места, са још разгранатијом мрежом партизанских стража. (Црна Трава, Рупље, Добро Поље, Кална, Добровиш и даље Бабина Пољана, Ново Село, Себеврање, Свети Илија, Радовица и Трговиште). Имајући под својом командом по неколико стотина бораца команде

подручја су биле способне да бране слободну територију, а у време непријатељских офанзива представљале су јаке покретне борбене јединице. Команде подручја и места одиграле су велику улогу у мобилизацији и припреми новог људства за народноослободилачку војску. Ове команде места постављене су на границама слободне територије. Команде места као и партизанске страже одиграле су важну улогу у периоду припрема непријатељске мајске офанзиве 1944. год. јер су на све покушаје непријатељског извиђања својим активним детством одбацивале непријатеља и представљале снагу НОП на слободној територији. Покушаје убацавања шпијуна такође су успешно спречавале на правцу Врање — Свети Илија. Команде места су извршавале и друге борбене задатке, као што су рушења пруга, напади на мање непријатељске колоне. Команде места у Буштрању, Лепчинцу и Себеврању, без прекида су рушиле пругу и превртале возове током читаве 1944. године. Команда подручја са командама места и својим јединицама у Црној Трави водила је тешке борбе са непријатељем у мартовској офанзиви приликом пробијања из обруча, иако је била оптерећена збогом народа, о коме је такође морала водити рачуна.

Борбе с четницима на терену Козјака се настављају и Косовски и Ударни батаљон водили су 1. децембра код села Спанчевца борбу са тзв. групацијом Вардарског корпуса у који су улазиле Пршевска и Жеглиговска бригада. Пошто су четници били бројнији, партизани су се повукли ка Старачком Вису, где је борба настављена.

На дан 7. децембра 52. пешадијски пук из Врања почео је положаје на вису Кључ изнад Св. Илије и одатле почео наступање према вису Громађе. На овај вис су одмах изашле и поселе га следеће јединице: II јужноморавски одред, Ударни батаљон, Косовски батаљон и IV теренски врањски батаљон. Борба се водила цео дан, а у само вече Бугари, који су били добро наоружани великим бројем митраљеза, минобацачима итд., извршили су јуриш на наше положаје и успели да нас потисну у правцу села Сливнице. Од партизана погинуо је један а 14 их је рањено.

Из Сливнице Косовски и Врањски теренски батаљон пошли су за Црну Траву, камо су стигли 11. децембра. На овом терену требало је да сачекају савезнички транспорт оружја и муниције. 20. децембра примљен је први транспорт оружја (10 пушака, 35 машингевера, 8 „зорки“-лаких митраљеза, 3 пушкомитраљеза, 3 минобацача, нешто одеће и обуће). Непријатељ је сазнао за пријем транспорта и истог дана извршио је напад на слободну територију Црне Траве из правца Власине, Мачкатице и Предејана.

Делови Косовског батаљона, који су држали обезбеђење, сукобили су се с непријатељском колоном која је надирала из Власине и Мачкатице, ка Шарцу, где је вођена борба све до увече. Бугари су успели да уђу у махалу Прочаловци, где су запалили неколико кућа. Погинуо је један немачки капетан и два бугарска полицајца. Косовски батаљон није имао никаквих губитака. Сутрадан Црнотравски батаљон примио је борбу на Чемернику, а Косовски батаљон је упућен преко махале Козарнице на положај изнад Дојчинове махале из села Власине где је извршио бочни јуриш и разбио десно крило непријатеља. Истовремено је и Црнотравски батаљон извршио јуриш на Чемерник. Непријатељ је био разбијен и војска се разбежала на све стране. Том приликом је погинуло 18 полицајаца, међу којима и један поручник. Заплењено је 50 пушака, 3 пушкомитраљеза и већа количина остале опреме. Батаљони нису имали губитака. Исте вечери Црнотравски, Косовски и Лужнички батаљон извршили су напад на бугарски гарнизон у Црквенот махали на Власини.

Двадесет другог децембра дошло је до борбе код Млачишких механа. Непријатељ се сукобио са Косовским батаљоном, који је био принуђен да под борбом одступи у Качер. У борбу ступа и Црнотравски батаљон, разбија непријатеља и приморава га да се повуче у своје базе. Немци су имали једног погинулог и седам заробљених.

Непријатељ 24. децембра наваљује из правца Сурдулице и Власине. Тога дана вршио је три пута јуриш на партизанске положаје, но био је одбијен изгубивши 28 војника. Непријатељу је 25. децембра дошло појачање од стране Немаца из рудника Мачкатице. У борби изнад села Бајинца на Малом Чемернику непријатељ је претрпео пораз, имајући при том 28 мртвих и 6 заробљених. Заплењени су тешки и лаки митраљез, више пушака, револвера, муниције и осталог материјала.

Држећи скоро недељу дана фронт према непријатељу на положајима Млачиште, Бајинци, Чемерник, Црна Трава, на које он свакодневно довлачи нова појачања — одлучено је да се наше јединице прегрупишу у правцу североистока и југа и тамо ударе на непријатеља.

IV теренски врањски батаљон састао се с Ударним батаљоном у селу Црном Врху 26. децембра и неко време провео је у селу Коћури. Четници Драже Михаиловића — Вардарски корпус, њих око 500, извршили су концентрацију својих снага и са четири бригаде блокирали и напали батаљон. Иако се нашао у тешком положају, батаљон се без икаквих губитака пробио из обруча.

Иначе општи положај четника Драже Михаиловића крајем 1943. године најбоље се види из извештаја штаба

II јужноморавског одреда од 15. јануара 1944. у коме, поред осталог, пише:

„Дражиноваца на нашем терену има на југу до 500 формираних у шест бригада, добро наоружаних. Терен им је лева обала Пчиње према Кривој Паланци до испод Козјака као и од Трговишта преко Рујна до Прешева, Ристовца и Врања. То је тромеђа између Бугарске, Македоније и Србије.

Око Власотинца налази се једна њихова бригада до 80 људи која упада преко границе уз Мораву до Цепа.

Новембра 1943. године једна њихова група од 150 људи која упада преко Бабушнице стигла је на терен Лужнице и Белих Вода. У селу Студени убили су наша два симпатизера и кад су чули да су у близини наше снаге брзо су се вратили преко демаркационе линије тако да их нисмо могли стићи. На терену око Власотинца нису тако активни као на југу око Козјака.

На југу упадају из својих база у наше и тероришу народ... Омасовили су се присилном мобилизацијом и блефирају пред народом својим бројем. Дошла им је из Недићеве Србије једна Љесковачка бригада. Ма колико да их раскринкавамо пред народом, још су недовољно политички раскринкани а војнички им нисмо још задали ударац од кога не би могли да се опораве. Народ их мрзи због њихове пљачке и претњи, али их се боји. На југу народ увиђа да смо ми једини његов пријатељ, види њихову сарадњу с непријатељем, види да једино воде борбу против нас, али повезани било родбинским везама било плашећи се њиховог терора још увек их трпе. Нашим још јачим политичким радом у народу тога краја, ударњем по окупатору и по њима, ослободићемо народ од њихових зулума, омогућићемо координацију нашег Кумановског одреда као и везу с Косметом. Вештим упадањем у њихове базе морамо их концентрисати и смањити територију њиховог утицаја. Бабички терен смо сасвим запустели јер од лета 1943. наше снаге нису биле тамо. Ми смо вам раније писали да је потребно с већим снагама ићи тамо и то у сарадњи с I јужноморавским одредом, јер се до сада није показало ефикасно слати мање јединице, које су под притиском јачих непријатељских снага морале напустити терен“.

Крајем 1943. године II јужноморавски одред имао је пет батаљона са преко 700 бораца. У извештају од 14.

јануара 1944. бројно стање одреда и његово наоружање приказано је шифрама' које нису могле бити дешифроване — на следећи начин: „Наш Одред броји 924113354 76775793615588 људи, формације 58 1877 батаљона са Ударним: наоружаних с пушкама има 85337776175335577662154-3133762777, аутоматског оружја имамо: 3 232125339922277785-41773367561; 85337744 — 9161 тешких митраљеза, 312163374-193 машингевера и 777561 минобацача. У Одред сваког дана пристижу нови борци. У Одреду имамо већи број неписмених, нарочито у батаљонима с југа. Политички ниво наших бораца није на висини јер немамо довољно руководилаца, но трудимо се да са снагама којима располажемо отклонимо ове недостатке.

По одласку друга Михатла одржали смо два војна курса за 25 руководилаца. Курс је са успехом завршен али на томе смо стали јер се наставник курса друг Новак тешко разболео. Молимо Главни штаб ако може да нам пошаље неког здравог, стручног официра који би могао и физички издржати на нашем терену.

Морал бораца је на висини. Другови се добро хране јер народ даје и последњи залогај војсци. Добро су обучени али слабо обувени. У благајни новаца немамо" . . .

Даље се у извештају констатује да је политичка свест народа на висини. Народ нас свуда добро прима и од нас једино очекује слободу. Од 6. октобра до 3. јануара 1944. наш Одред је на том терену одржао 6 конференција и масовних зборована. У истом раздобљу стрељано је 14 шпијуна за које је народ тражио да се уклоне, од којих су петорица стрељани на територији Црне Траве и Лужнице после последње непријатељске офанзиве због њиховог издајничког рада и држања.

На нашем терену — каже се у извештају даље — непријатељске посаде налазе се у Пироту, Бабушници, Свођу, Предејану, Сурдулици, Белом Пољу, Мачкатици, Власини, Хану, Прибоју, Сувојници, Кривој Феји, Јелашници, Врањској Бањи, Ристовцу, Бујановцу, Прешеву, Кривој Паланци у редовној јачини: од 8 000 до 10 000 војника и полицајаца.

Да уништи партизанске снаге, фашистичка Бугарска је последњих дана децембра 1943. и првих дана јануара 1944. године припремила офанзиву ширих размера која спада до тада у ред најорганизованијих акција непријатеља на овој слободној територији. Пре почетка офанзиве 29. и 30. децембра окупатор баца летке из авиона на бугарском и исквареном српском језику (што је требало да се односи на моравске Бугаре, како су они званично називали народ овог краја), којим позива све мушкарце од 18 до 50 година старости да се пријаве најближим бугарским гарнизонима

под претњом да ће се после 31. децембра затечена мушка лица на тој територији сматрати партизанима, те ће се против њих предузети мере као према партизанима комунистима. Циљ ове интервенције био је, углавном, да се испразни терен и на тај начин спречи даље omasовљење партизанских јединица, јер је прилив у партизанске одреде из дана у дан бивао све већи.

Непријатељ је на целом терену од Пирота до Пчиње, укључујући и терен Кумановског партизанског одреда, предузео 3. јануара 1944. велику офанзиву с великим снагама. Полазне базе непоијатеља биле су: Куманово, Страцин, Крива Паланка, Босилеград, Бујановац, Врање, Трн, Сурдулица. Док је с две дивизије кренуо с планине према моравској котлини, дотле је једна дивизија чувала Пирот, Бабушницу, Сурдулицу, Хан Врање, пругу и путеве. Офанзива је трајала све до 7. јануара 1944. године.

Непријатељ се у своме надирању према Врању сукобио са IV батаљоном II јужноморавског одреда и Косовским батаљоном у селу Првонеку. Теренски батаљон заузима положај на Српској чуки изнад села Првонека са задатком да задржи непритатељске снаге које надиру с правца Бесна кобила — Црни врх и омогући маневар одреда према Бабиној Пољани. Четврти и Косовски батаљон примили су бообу с три пута јачим непријатељским снагама јужно од Првонека на Српској чуки. Непријатељ је ишао у три колоне, борба је трајала до 17 часова увече. Непријатељ је целог дана тукао с десног бока минобацачима, но без успеха. Наши борци пред ноћ извршили су јуриш на непријатељске положаје и потисли су га. У овој борби су учествовали: IV врањски, Ударни и Косовски батаљон и Лужничка пратећа чета. Одсудни јуриш у овој борби који је разбио непријатеља извршила је Лужничка пратећа чета. Непријатељ је имао седам мртвих и већи број рањених.

Обавештен да се у Кривој Паланци налази око 2 000 људи које је непријатељ повео у интернацију у Бугарску, штаб II јужноморавског одреда доноси одлуку да се изврши напад на Крив[^] Паланку и затвореници ослободе. У поноћ 14. јануара Ударни батаљон напада непријатељску посаду у Кривој Паланци и у краткој борби успева да ослободи око 1000 затвореника и уништи тринаест непријатељских војника. Ударни батаљон имао је пет рањених бораца. За време ових операција Косовски батаљон је био на обезбеђењу.

У циљу обједињавања борбе свих партизанских јединица на врањском терену крајем јануара по наређењу члана Врховног штаба НОВ и ПОЈ друга Темпа формиран је Оперативни пгтаб за јединице II јужноморавског пар-

тизанског одреда на врањском подручју, Кумановски одред и Косовски батаљон. У састав штаба ушли су: Живојин Николић-Брка за команданта, Милан Зечар за заменика команданта, Саша Јаворина за комесара и Бора Поцков за заменика комесара.

Овај штаб са свим својим јединицама извршио је 5. фебруара напад на добро утврђен непријатељски гарнизон у селу Биљачи. Ту су ове јединице први пут употребиле минобацаче. Непријатељ је имао 5 мртвих и 20 рањених и сутрадан је дефинитивно напустио овај свој гарнизон. У овој борби погинуо је херојском смрћу Христијан Тодоровски-Карпош, командант Кумановског партизанског одреда.

Косовски батаљон је 11. фебруара минирао пругу између Табановца и Прешева, срушио воз и заробио седам бугарских војника и четири Немца.

На основу раније донете одлуке о ликвидацији четника Драже Михаиловића у рејону Козјак — Пчиња, Оперативни штаб разрађује план операција за уништење и њихову ликвидацију. Иако су, захваљујући савезничким транспортима, успели мобилисати приличан број људства и били добро наоружани, они су војнички били слабији противник за наше ударне теренске батаљоне и одреде, што су догађаји наредних дана и потврдили.

Прва борба, која је означавала почетак њиховог уништења на овом подручју, вођена је 18. фебруара код села Старца. Ударни и Врањски батаљон разбили су Пршевску четничку бригаду и заробили девет четника. После тога 20. фебруара Ударни и Косовски батаљон, у покрету према Каоадагу, прешли су Мораву и пругу. 22. фебруара у селу Илинце први батаљони воде борбу са јединицама бугарске војске и контрачетницима и успевају да их разбију. Непријатељу стиже батаљон бугарске војске из Прешева као појачање. Но и у овој борби наше снаге односе победу и заробљавају двадесет непријатељских војника у селу Бузовику, где је разбијен други бугарски батаљон, оставивши десет мртвих.

После неуспеле јануарске непријатељске офанзиве у току јануара — фебруара 1944. делатност народноослободилачких одбора постаје све активнија и веома разнолика. Нарочито је била жива активност на обезбеђењу исхране становништва и војске, ради чега су формиране посебне комисије — затим грађевинска делатност за обнову попаљених зграда, коју су изводиле посебне секције и радне

бригаде. На Светом Илији је отворена пијаца за срезове врањски и пчињски, а нешто касније, по истеривању окупатора из Криве Феје, отворена је и овде пијаца за срез масурички. Да би се рад народноослободилачких одбора што правилније обављао, одржавани су курсеви за чланове среских и општинских одбора.

Још јула месеца 1943. године у Врању је формиран Народноослободилачки одбор, који је илегално радио све до ослобођења. Почетком 1944. формирани су срески одбори и за остале делове, а марта 1944, у селу Барбарушинце Окружни народноослободилачки одбор за округ врањски.